

**In gesprek met moslims:
Paus Franciscus' dialoog met moslims en de
betekenis daarvan voor de Protestantse
Kerk in Nederland**

Naam: drs. N.M. Luitwieler
Studentnr: 1713507
Thesis II
Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam
Begeleider: prof. dr. D. Nagy, PThU
Beoordelaar: prof. dr. M. Moyaert, VU
Studiejaar: 2e semester van collegejaar 2021-2022
Datum: 20 juni 2022

“Ik zal jullie een nieuw hart en een nieuwe geest geven, Ik zal je versteende hart uit je lichaam halen en je er een levend hart voor in de plaats geven.”

Ezechiël 36:26, NBV21.

Bron foto voorkant: bezoek Irak 2021, Vatican Media.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	3
Voorwoord	4
Hoofdstuk 1 Inleiding	6
1.1 Onderzoeksvraag en doel van het onderzoek	6
1.2 Relevantie	8
1.3 Positionering	9
1.4 Leeswijzer	9
Hoofdstuk 2 Methodologie	10
2.1 Discoursanalyse als methode	10
2.2 Stappenplan	12
2.3 Verantwoording tekstkeuze	13
2.4 Verantwoording secundaire bronnen	13
2.5 Conclusie	14
Hoofdstuk 3 Ontmoetingen tussen islam en christendom	15
3.1 Ontmoetingen tussen moslims en christenen	15
3.2 Concepten van (interreligieuze) dialoog	16
3.3 Beelden van de islam	21
3.4 Historisch overzicht van de islam in Nederland	21
3.5 De jaren 2000-2021 en de rol van de PKN	26
3.6 Conclusie	29
Hoofdstuk 4 Dialoog tussen paus Franciscus en moslims	31
4.1 Historisch overzicht van paus Franciscus	31
4.2 Secundaire literatuur over paus Franciscus en zijn dialoog met moslims	33
4.3 Resultaten van de discoursanalyse	35
4.3.1 Stap 1 en 2: context- en linguïstische analyse	35
4.3.2 Stap 3: bouwstenen van het discours van paus Franciscus	43
4.3.3 Stap 4: betekenis voor de theologie van paus Franciscus	46
4.4 Conclusie	49
Hoofdstuk 5 Conclusies en aanbevelingen	50
5.1 Conclusies onderzoeksvraag	50
5.2 Aanbevelingen voor verder onderzoek	51
Bibliografie	53
Bijlage 1 Overzicht onderzochte toespraken en documenten	59
Bijlage 2 Resultaten Discoursanalyse	60
Verklaringenblad	107
Data Management Plan (DMP)	108

Voorwoord

Na zeven-en-een-half jaar komt met de afronding van deze masterthesis een einde aan mijn theologische studie. Of studies moet ik zeggen, want bachelor en master zijn twee afzonderlijke curricula en ik volgde ze aan twee verschillende universiteiten. Dat ik theologie ging studeren was een gok, of beter gezegd een sprong. Met diploma's Journalistiek/Communicatie en Sociaal-Culturele Wetenschappen op zak en een carrière in de marketing/communicatie in het bedrijfsleven lag dit niet direct voor de hand. Toch heeft theologie, geloof, spiritualiteit mij altijd geïnteresseerd en beziggehouden en kwam de studie op mijn pad. Als ik toen in 2015 had geweten dat deze weg 7,5 jaar zou duren, had ik er waarschijnlijk nooit aan begonnen. Het is daarom goed dat je niet alles van te voren weet.

Met grote nieuwsgierigheid en met een bepaalde onbevagenheid zonder een concreet doel voor ogen begon ik aan de studie theologie in deeltijd. Ik koos voor de katholieke theologie aan de Tilburg School of Catholic Theology (TST) om mijzelf gezien mijn protestantse achtergrond te verbreden. Ik werd ondergedompeld in zeer uiteenlopende vakken; van canoniek recht, waar ik tot dan toe nog amper van gehoord had en meer van de hiërarchische kerkstructuur te weten kwam, via de talen en exegesevakken tot godsdienstsociologie. Na 3,5 jaar rondde ik de bachelor cum laude af en stond ik voor een keuze; ga ik door aan de TST of waag ik een nieuwe sprong naar de predikantsmaster aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU)? Inmiddels was het me door de studie duidelijk geworden dat ik binnen de theologie wilde gaan werken, maar welke richting precies, dat wist ik nog niet. Ik koos eerst voor een 'tussenjaar'. Aan de TST heb ik een jaar lang verschillende mastervakken gevolgd en ondertussen haalde ik een aantal voorbereidende vakken uit de pre-master van de PThU. Om de optie open te houden om eventueel te kunnen gaan werken in de Protestantse Kerk in Nederland ben ik vervolgens de predikantsmaster gaan volgen.

Toen begon het driejarig avontuur aan de PThU, nu als voltijdstudent om de snelheid wat op te voeren. Via een uitwisseling van Erasmus+ heb ik in het eerste jaar een semester in Jeruzalem (Schechter Instituut) gestudeerd en daar vakken over de geschiedenis van de stad en het jodendom gevolgd. Dit was een bijzondere tijd. Het mogen wonen in zo'n enerverende stad waar de drie abrahamitische religies elkaar continu tegenkomen, en tegelijk interessante vakken volgen, was zowel inspirerend als vormend. Na deze periode vervolgde ik de studie in Nederland en liep stages in verschillende kerkelijke gemeenten. In het laatste jaar heb ik nog het aanvullende traject gevolgd van Geestelijke Verzorging met een stage in de context van de GGz en vakken aan zowel PThU als VU.

Ik heb verschillende interesses gecombineerd in de keuze voor het onderwerp van deze thesis, namelijk: de dialoog met de religieuze ander, de maatschappelijke en kerkelijke context en de oecumene. Het onderzoek naar de discours van paus Franciscus was een inspirerende exercitie. Het was boeiend om me zo te mogen verdiepen in zijn toespraken en teksten en in de secundaire literatuur. Tegelijk probeerde ik de wetenschappelijke afstand te behouden en te kijken welke relevante aspecten te vinden zijn voor de Nederlandse kerkelijke situatie.

Tot slot wil ik een aantal mensen bedanken. Allereerst mijn begeleider prof. dr. Dorottya Nagy. Ik dank haar voor haar feedback, haar motiverende en inspirerende woorden en haar geduld. Prof. dr. Marianne Moyaert wil ik danken voor het meedenken aan het begin van het thesistraject en dat zij bereid was om als

beoordelaar te fungeren. In het kader van dialoog en samenwerking vind ik het mooi dat zij dit vanuit de Vrije Universiteit doet. Een aantal mensen heeft aan het einde van het thesisproces een groot deel taalkundig meegelezen. Dank aan Janneke van Hoven, werkzaam als taalcorrector voor uitgeverijen zoals het Boekencentrum, en mijn studiegenoot en docent Nederlands Marijke de Heer. Janneke bood aan mij te helpen toen we elkaar in april voor het eerst spraken na een kerkdienst waarin ik voorging. Deze 'toevallige' ontmoeting heeft tot een mooie samenwerking geleid. Ook maak ik van deze gelegenheid gebruik om alle docenten te bedanken van de verschillende universiteiten die zorgden voor inspirerende colleges of momenten van zelfreflectie en introspectie. Een studie theologie gaat immers niet buiten jezelf om. Ik dank met name Ronald Schippers, mijn echtgenoot, en ook familie en vrienden voor hun geduld en steun tijdens mijn gehele studie. Vele avonden of weekenden was ik niet beschikbaar omdat ik een deadline moest halen en ik dank hen voor de vele sparringsmomenten in mijn zoektocht naar mijn roeping. Bovenal dank ik God, de allerhoogste en nabije, voor elke gegeven dag en dat ik deze studie heb mogen volgen en afronden.

Na deze afronding begint een nieuw avontuur. De weg ligt open en ik ben benieuwd wat er op mijn pad gaat komen. Ik heb er alle vertrouwen en zin in. Met een nieuwe bestemming in het verschiet zal er ook afscheid moeten worden genomen. Van medestudenten en docenten, waarschijnlijk van de prachtige plek waar we momenteel wonen en onze kennis- en vriendenkring die we hier hebben opgebouwd. Dat zal hier en daar ook pijn doen. Desalniettemin zie ik uit naar wat komen gaat.

“Van U is de toekomst, kome wat komt.”¹

Nicolien Luitwieler

Nederhemert, 16 juni 2022

¹ Huub Oosterhuis, 'Onze Vader verborgen', <https://www.youtube.com/watch?v=VitGbFNGfvk&t=1s>.

Hoofdstuk 1 Inleiding

1.1 Onderzoeksvraag en doel van het onderzoek

Wereldwijd vormen moslims en christenen momenteel samen minstens 55% van de wereldbevolking.² Door de verdere groei van de wereldbevolking naar 9,6 miljard verwacht het Pew Research Center dat dit percentage verder zal oplopen tot meer dan 60% in 2060, waarbij de aantallen ongeveer gelijk zullen met een kleine meerderheid van christenen (respectievelijk 31,8% en 31,1%, in 2015 was dit 31,2% en 24,1%). De moslimpopulatie maakt vanwege de enorme toename van geboortes een flinke opmars en zullen al in 2035 het aantal christelijke geboorten overtreffen. Volgens Dawn Nothwehr zal de druk op het ecosysteem alleen maar toenemen en vraagt van zowel moslims als christenen om praktische stappen te zetten om de visie van hun religieuze tradities te vertalen naar de zorg voor de aarde.³ Paus Franciscus ziet deze urgentie en verwoordde dat in zijn encycliek *Laudato Si'*. Daarbij spreekt hij niet alleen katholieken aan, maar alle mensen van goede wil en zoekt hij de 'broederlijke' verbinding met andere religies en vooral de islam. Ontmoetingen met de grootimam van Al-Azhar in Egypte in 2017 waaruit het document "Human Fraternity" voortvloeide, is hier een voorbeeld van.

De Protestantse Kerk in Nederland (PKN) neemt in de multireligieuze en seculiere samenleving in Nederland haar plaats in. Ze wil als kerk midden in de samenleving staan en staat een stevige publieke theologie voor ogen.⁴ Daarnaast sloot zich aan bij de oproep van paus Franciscus om te zorgen voor de aarde.⁵ Daartoe zet de PKN zich al jaren in met allerlei initiatieven en daarin heeft ook de encycliek *Laudato Si'* een grote invloed.⁶ Of ze hierin ook de 'broederlijke' verbinding met andere religies zoekt zoals paus Franciscus doet, is echter de vraag. De PKN lijkt de verbinding met andere religies los van de zorg voor het gemeenschappelijke huis te zien. Dat zij zich op een bepaalde manier verhoudt ten opzichte van de religieuze ander, zoals moslims in Nederland, is verankerd in de kerkorde van de PKN. Hierin staat dat de kerk het als haar opdracht ziet om "haar arbeid van getuigenis en dienst in respectvolle omgang met andere godsdiensten" te verrichten (K.O. Art. XVI-4).⁷ In ordinantie 14-7-5 wordt dat nader geconcretiseerd. "In haar ontmoeting met andere godsdiensten en levensbeschouwingen verricht de kerk haar arbeid van getuigenis en dienst door het gesprek te voeren op respectvolle wijze en door naar mogelijkheden te zoeken om gemeenschappelijke taken te verrichten." Hoewel de dialoog tussen christenen en moslims geen

² Pew Research Center, April 5, 2017, "The Changing Global Religious Landscape".

³ Dawn M. Nothwehr, "A Model for Muslim-Christian Dialogue on Care for the Earth: Vatican II, St. Francis and the Sultan, and Pope Francis." In *Catholicism Engaging Other Faiths: Vatican II and its Impact*, edited by Vladimir Latinovic, Gerard Mannion and Jason Welle. (Switzerland: Palgrave Macmillan, 2018), 265.

⁴ In de visienota 'Van U is de toekomst' (2020) doet ze daartoe een oproep.

⁵ René de Reuver, "Zorg voor de schepping onze gezamenlijke prioriteit", geraadpleegd in juni 2022, <https://protestantsekerk.nl/verdieping/zorg-voor-de-schepping-onze-gezamenlijke-prioriteit/>

⁶ In een overzichtsartikel is op haar website te lezen wat de PKN tot nu toe over dit onderwerp heeft gezegd en gedaan, waaronder de rol van de encycliek *Laudato Si'*: <https://protestantsekerk.nl/verdieping/protestantse-kerk-en-duurzaamheid/>.

⁷ *Kerkorde en Ordinaties van de Protestantse Kerk in Nederland*, versie januari 2022, online geraadpleegd: <https://protestantsekerk.nl/thema/kerkorde/>.

prominente rol krijgt in de recente visienota's⁸, heeft de generale synode eerder in 2011 de nota 'Integriteit en respect' over de islam aangenomen. Dit werd gevolgd door een vervolgnota in 2013 en een handreiking voor gesprek over de nota in 2014.

Ondanks de verankering in de kerkorde en de verschenen nota's lijkt de kerk zoekende in haar rol en heeft ze te maken met verschillende opvattingen in haar kerk hoe deze dialoog momenteel te voeren. Dit bleek een aantal jaren geleden toen een uitspraak van de scriba René de Reuver in *Trouw* heel wat stof deed opwaaien. Hij noemde daarin dat de islam "een godsdienst is die vrede wil" en "Als je de Tien Geboden neemt en de Koran, dan kom je eigenlijk op hetzelfde uit."⁹ Het bracht een aantal predikanten ertoe hierop te reageren met: "Veel vluchtelingen hangen een zeer strikte variant van de islam aan. Ik voel geen enkele behoefte om me daarmee te verbinden. Het is niet verstandig dat een kerkleider dat wel wil."¹⁰ Deze predikanten vonden dat de kerkleiding een te pro-islam opstelling aannam. Anderen beweerden juist dat de kerk helemaal geen pro-islam koers vaart en verwijten de kerk dat ze weinig op dit vlak doet.¹¹

De PKN is niet de enige kerk die zich moet verhouden tot de religieuze ander en dankzij haar institutionele kader te maken heeft een grote diversiteit en soms elkaar uitsluitende diversiteit van theologische stemmen en praktijken. De Rooms-Katholieke kerk heeft hierin sinds het Tweede Vaticaans concilie een dialogische houding aangenomen. Het conciliedocument *Nostra Aetate* (1965) was een belangrijk document waarin de openheid naar andere religies beschreven staat. "De katholieke Kerk wijst niets af van wat er aan waars en heiligs is in deze godsdiensten"¹² en "De Kerk beschouwt ook met hoogachting de moslims, die de éne, levende en uit zichzelf bestaande, barmhartige en almachtige God aanbidden, de Schepper van hemel en aarde, die gesproken heeft tot de mensen."¹³ *Nostra Aetate* wilde niet een polemisch debat op gang brengen tussen religies, maar door middel van dialoog vooral tot het leven zelf doordringen van de mensen die de andere religies aanhangen en belijden.¹⁴ Na dit concilie is er meer openheid gekomen vanuit de Rooms-Katholieke kerk naar andere religies waaronder islam: paus Johannes Paulus II heeft deze dialogische houding verder uitgebouwd gedurende zijn pontificaat. Paus Franciscus, heeft deze lijn doorgezet en heeft zelfs meer dan andere pausen moslimlanden bezocht.¹⁵ Hij heeft als eerste paus bezoeken afgelegd aan een aantal belangrijke geestelijk leiders en islamitische instellingen. Zo bezocht hij Al-Azhar in Egypte, de oudste religieuze instelling van de soennitische islam, en

⁸ Van de drie meest recente visienota's: 'Van U is de toekomst', (2020), 'Kerk 2025: waar een woord is, is een weg' (2016) en 'De hartslag van het leven' (2012), kon ik alleen in de nota 'Kerk 2025' een citaat vinden: 'Hoe leren we op een authentieke en relevante manier het gesprek te voeren met onze tijdgenoten, met andersgelovigen – waarbij met name aan moslims gedacht kan worden –, met niet-gelovigen, met zinzoekers en 'spirituelen', met kerkverlaters en met hen die helemaal niet met christelijk geloof zijn opgevoed?' (2016, 10).

⁹ Gerrit-Jan KleinJan, "Kerk en politiek zijn geen gescheiden terreinen", *Trouw*, 31 december 2016, geraadpleegd via <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/kerk-en-politiek-zijn-geen-gescheiden-terreinen~bf3628d9/>.

¹⁰ Gerrit-Jan KleinJan, "Verdeeldheid in Protestantse Kerk over islam en Europa", *Trouw*, 31 december 2016, geraadpleegd via <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/verdeeldheid-in-protestantse-kerk-over-islam-en-europa~be31e9e6/>.

¹¹ Jaap Kraan, "Pro-islam? De PKN is dat helemaal niet", *NieuwWij*, 3 januari 2017.

¹² Tweede Vaticaans Concilie, *Nostra Aetate* (Over de houding van de Kerk tegenover niet-christelijke godsdiensten), 28 oktober 1965. (Hilversum: Gooi & Sticht), (2).

¹³ Ibid, (3).

¹⁴ Felix Machado, "Fifty Years of *Nostra Aetate*: Opportunities to Transcend Differences" In *Catholicism Engaging Other Faiths: Vatican II and its Impact*, edited by Vladimir Latinovic, Gerard Mannion and Jason Welle, 25-39. (Switzerland: Palgrave Macmillan, 2018), 42.

¹⁵ Salih Yucel & Muhammad Tahir. "Pope Francis' Dialogue Initiatives with Muslims Opportunities and Challenges". (*Australian Journal of Islamic Studies* 6 3 (2021)): 56.

de Groot-Ayatollah Sayyid Ali al-Husayni al-Sistan in Najaf tijdens zijn bezoek aan Irak in 2021. Hij is de hoogste sjiiitische geestelijke in Irak en vertegenwoordigt veel sjiiitische moslims.

Paus Franciscus lijkt meer dan zijn voorgangers de dialoog met moslims aan te gaan en hij laat een grote betrokkenheid zien als het gaat om de zorg voor de aarde en haar schepselen. Interessant is dat hij deze twee met elkaar lijkt te verbinden. Als oecumenisch theoloog, geschoold in zowel de katholieke als protestantse theologie, en predikant in opleiding binnen de PKN ben ik benieuwd op welke manier deze paus de dialoog voert met moslims, welke theologie van islam hij heeft en of de PKN daar iets van kan leren voor haar dialoog met moslims in Nederland. De theologie van islam van paus Franciscus lijkt per definitie een dialogische theologie te zijn waarbij de uitgangspunten contextueel bepaald zijn. Dat wil ik in deze thesis onderzoeken en mijn onderzoeksvraag luidt:

In hoeverre is de theologie van islam van paus Franciscus van betekenis voor de dialoog met moslims voor de Protestantse Kerk in Nederland?

De deelvragen die mijn onderzoeksvraag verder toelichten zijn:

1. Welke ontwikkelingen zijn er in de dialoog tussen christelijke en islamitische geloofstradities in Nederland?
2. Wat is de theologie van paus Franciscus wat betreft de dialoog met moslims?
3. Wat kan de Protestantse Kerk in Nederland leren van deze theologie voor de dialoog in Nederland?

1.2 Relevantie

Sinds we in het Westen ons bewust zijn van een religieus pluralisme wordt er binnen de academische wereld van de theologie (en ook binnen de religiewetenschappen) gezocht naar modellen om ons te verhouden tot andere religies. Telkens wordt er op een model kritiek geleverd, worden aanvullingen gedaan of gezocht naar nieuwe mogelijkheden. Er is een blijvende worsteling en zoektocht om de interreligiositeit te kunnen theoretiseren en hoe deze vruchtbaar te maken voor samenlevingen. Sinds 9/11 is de urgentie hiervoor alleen maar toegenomen en is de interactie met moslims veranderd. Het Westen wordt tegenover moslimlanden geplaatst en over en weer ontstaan er negatieve beelden wat het samenleven met elkaar bemoeilijkt. In de Nederlandse context hebben we te maken met een multireligieuze en seculiere samenleving met zowel moslims, christenen als allerlei andere geloofstradities. Er is telkens opnieuw behoefte aan gereedschappen om zich tot die religieuze ander te verhouden. In hoeverre kunnen geloofsgemeenschappen hierin iets betekenen en welke rol heeft de theologie daarin? De rol en positie van de PKN in relatie tot interactie met moslims is nog weinig onderzocht. Als het gaat om ecotheologie of discipelschap van elke christen haalt de PKN veel inspiratie bij paus Franciscus vandaan. Voor de eerste put ze uit *Laudato Si'*¹⁶, voor de tweede uit zijn zendingsstatements en nieuwe evangelisatie verwoord in

¹⁶ In paragraaf 1.1 verwees ik hier al naar.

*Evangelii Gaudium*¹⁷. Mijn vraag is, kan deze paus ook als gesprekspartner fungeren als het gaat om de dialoog die hij aangaat met moslims? Met mijn onderzoek naar de discours van paus Franciscus in zijn communicatie met moslims en welke betekenis dit kan hebben voor de PKN probeer ik een bijdrage aan zowel de theologie als de kerk in de maatschappij te leveren.

1.3 Positionering

In dit onderzoek neem ik mijn eigen achtergrond en ervaringen mee en zullen het zowel verrijken als beperken. Ik ben geboren en opgegroeid in Nederland met Nederlandse ouders en heb vooral goede persoonlijke contacten met moslims gehad. Ik volgde mijn bachelor studie en mastervakken aan de TST, mijn masteropleiding aan de PThU. Tevens word ik opgeleid tot gemeentepredikant binnen de PKN. Hierdoor neem ik zowel een emic als etic positie in. Als predikant in opleiding kijk ik vanuit een binnenperspectief naar de situatie van de PKN en als oecumenisch theoloog geldt dat ook voor een deel in het onderzoek naar de discours van paus Franciscus. Tegelijk neem ik in dit laatste ook een buitenperspectief in omdat ik zelf geen onderdeel uitmaak van de RKK.

1.4 Leeswijzer

In deze thesis zal ik antwoord geven op de bovengenoemde onderzoeksvraag. Het antwoord baseer ik enerzijds op het onderzoek naar de discours van paus Franciscus, dus op basis van primaire bronnen. Anderzijds gebruik ik secundaire literatuur om zowel mijn onderzoeksmethode te ondersteunen als het theoretische kader uiteen te zetten. Vanwege de beperkte omvang van deze thesis heb ik keuzes gemaakt wat betreft het aantal secundaire bronnen.

In hoofdstuk twee zet ik mijn methode van onderzoek uiteen en verantwoord ik mijn keuzes wat betreft de discoursanalyse. Het derde hoofdstuk bevat een beschrijving van verschillende concepten van dialoog en geeft een overzicht van de geschiedenis van ontmoetingen tussen christenen en moslims en de beeldvorming over de islam in Nederland. Ik focus me op de laatste twintig jaar en bespreek wat de PKN op het gebied van de dialoog met moslims heeft gedaan. Hoe de dialoog met moslims door paus Franciscus wordt gevoerd komt in hoofdstuk vier aan de orde. Eerst geef ik een overzicht van de biografie van de paus gevolgd door wat de secundaire literatuur zegt over de dialoog met moslims door paus Franciscus. Het grootste deel van dit hoofdstuk gaat over de resultaten van de discoursanalyse. De bevindingen van elke stap van het onderzoek zal ik weergeven. In het laatste hoofdstuk zal ik antwoord geven op de onderzoeksvraag en aanbevelingen doen voor verder onderzoek.

¹⁷ In meerdere uitingen van de PKN wordt naar de exhortatie *Evangelii Gaudium* verwezen, onder andere door: Gerrit Noort, "Onbevangen in de marge. Het verlangen naar betekenisvol discipelschap en het einde van sprakeloosheid", geraadpleegd in juni 2022, <https://protestantsekerk.nl/verdieping/onbevangen-in-de-marge-het-verlangen-naar-betekenisvol-discipelschap-en-het-einde-van-sprakeloosheid/> en Gert-Jan Roest, *Wie wil er missionair zijn, over verwarring, allergieën en de inhoud van missionair werk*, (Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2020,) 5.

Hoofdstuk 2 Methodologie

Om antwoord te krijgen op de centrale onderzoeksvraag analyseer ik meerdere teksten van paus Franciscus. Ik gebruik hiervoor de methode discoursanalyse. Deze analyse zal inzicht geven hoe de paus de dialoog voert met moslims. Daarnaast zal ik de resultaten van mijn discoursanalyse in gesprek laten gaan met secundaire literatuur. In dit hoofdstuk zet ik de onderzoeksoepzet en de methode uiteen en geef ik een verantwoording van mijn keuzes.

2.1 Discoursanalyse als methode

Discours is een manier van spreken (of van afbeelden) die niet alleen sociale entiteiten en relaties weerspiegelt of representeert, maar deze construeert of 'constitueert'.¹⁸ Wanneer we taal opvatten in termen van discours, kunnen we het zien als een functie, dat wil zeggen: 'dingen worden gedaan met woorden'. Iedere vorm van discours heeft een sociale dimensie. Geschreven teksten willen iets, anders worden ze niet opgeschreven of uitgesproken. In dit onderzoek ga ik na welke soort taal paus Franciscus gebruikt in relatie tot moslims, op welke manier hij de dialoog voert en wat hij daarmee wil bereiken.

De meest concrete representatie van discourses zijn geschreven of gesproken teksten. Een analyse kan gemaakt worden van volledige teksten of verzamelingen van teksten.¹⁹ In dit onderzoek heb ik gekozen voor teksten van paus Franciscus zelf en voor een verzameling van teksten waarbij ik de selectie heb gemaakt op basis van genres. Ik onderzoek zijn encyclieken, exhortaties en toespraken. Dit zijn dus primaire bronnen. Het doel van discoursanalyse is om de relatie tussen discours en de realiteit te onderzoeken.²⁰ Deze teksten zullen in de context waarin ze zijn geschreven bekeken worden. Door discoursanalyse maak ik de onderlinge verbondenheid en de theologie die deze verbondenheid creëert zichtbaar.

De taal, die zo centraal is voor discoursanalyse is altijd de taal van de sociale groep waartoe iemand behoort. Volgens Michail Bakhtin verblijft het woord niet in het systeem van de taal maar wordt gebruikt in een dialogische interactie, het is enkel in een dialogische sfeer dat de taal een authentiek leven leidt.²¹ Het taalsysteem kan niet begrepen worden zonder het concrete taalgebruik te bestuderen. Ieder taalteken is onderdeel van een georganiseerde sociale interactie, van een dialoog. Elk woord is steeds een antwoord.

Taal staat dus niet op zichzelf zoals Bakhtin zegt, maar heeft te maken met de context waarin hij gesproken of geschreven wordt. Context is dus belangrijk als het gaat over religieuze discours.²² Mensen die een religieuze discours niet gewend zijn of slechts een homogene soort gewend zijn, zullen uitspraken over Jezus, God, liefde en vergeving minder goed kunnen plaatsen dan wanneer dit in een setting gebeurt zoals een kerk. Wat betekent dit voor het religieuze discours in de publieke sfeer die ook interreligieus is zoals bij toespraken van paus Franciscus als hij op bezoek is in een bepaald land met overwegend een moslimbevolking? Robert Wuthnow laat zien dat religieuze discours tot twee soorten betekenissen

¹⁸ Titus Hjelm, "Discourse Analysis", in *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, ed. M. Stausberg & S. Engler, (Oxon: Routledge, 2011), 149.

¹⁹ Hjelm, "Discourse Analysis", 142.

²⁰ Tanya Bondarouk en H.J.M. Ruël, "Discourse analysis: making complex methodology simple", (2004).

²¹ Michail Bakhtin, *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Vert. Caryl Emerson. (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984), 201.

²² Robert Wuthnow, *Rediscovering the Sacred: Perspectives on Religion in Contemporary Society*, Michigan: William E. Eerdmans Publishing Company, 1992. Hoofdstuk 3 online geraadpleegd: <https://www.religion-online.org/book/rediscovering-the-sacred-perspectives-on-religion-in-contemporary-society/>.

uitnodigt: een gesloten lezing of een open horizon van bredere betekenissen.²³ Hij leende deze indeling van Northrop Frye die een kritische methode ontwikkelde om literaire teksten te analyseren en noemde dit 'centripetaal' en 'centrifugaal'. De eerste roept op tot een meer gesloten betekenis (letterlijk trekt het naar binnen en is op het middelpunt gericht, in een literaire context betekent dit dat de betekenis vooral binnen de tekst blijft), de tweede tot een open betekenis (letterlijk beweegt het zich af van het centrum, in een literaire context beweegt de betekenis weg van de tekst in de richting van de sociale context). In een religieuze discours kunnen teksten dus tot een besloten of open betekenis uitnodigen. Dit hangt samen met de bewegingen in de tekst. Geeft deze vooral antwoorden op bepaalde proposities of wordt er een verbinding gemaakt met de sociale context waardoor betekenissen open blijven?

Contexten, zoals uitgewerkt door Teun van Dijk, zijn dynamische constructies. Deze constructies zijn mentale modellen en niet zichtbaar. Ze worden alleen indirect zichtbaar wanneer deze constructies de interactie en het discours beheersen. Deze subjectieve 'definities van de situatie' of 'contexten' worden weergegeven als specifieke modellen in het episodisch (persoonlijke) geheugen: zogenaamde contextmodellen.²⁴ Contexten in de zin van discourses refereren aan de omgevingswoorden, zinnen, een bepaalde taalstructuur of de sociale situatie (zoals een bijeenkomst of ontmoeting) waarin de taal wordt gebruikt.²⁵ Het gaat hier vaak over micro-contexten zoals de interactie met anderen op een bepaald moment op een bepaalde plaats en niet zozeer om de grotere maatschappelijke structuur. Van Dijk voegt een sociale dimensie toe aan zijn contexttheorie. Dit betekent dat zijn contexttheorie niet alleen individuele intenties, doelen, kennis en ervaringen omvat, maar ook categorieën en overtuigingen. De betekenis of 'inhoud' van het discours wordt bepaald door subjectieve interpretaties van taalgebruikers, dat wil zeggen door hun mentale modellen.²⁶ Mensen begrijpen een discours als ze in staat zijn er een model voor te construeren. Bijvoorbeeld door een gedeelte herinnering of een verhaal dat verteld wordt. Dit hangt altijd af van de context. Wanneer mensen heel verschillende contextmodellen hebben, is wederzijdse begrip en interactie volgens Van Dijk onmogelijk.²⁷

Om een boodschap over te brengen kan dat volgens Wuthnow door middel van herhaling in de tekst (redundantie). Niet op een steeds dezelfde herhaaldelijke wijze, maar op verschillende manieren verteld. In de analyse kan de discours worden opgedeeld in categorieën zoals verschillende vertellingen, personages of gebeurtenissen, dit helpt om de herhalingen op het spoor te komen.²⁸ Om mensen mee te nemen in het verhaal zullen sprekers hun discours zo moeten opbouwen dat identificatie mogelijk is. Volgens Wuthnow moet de spreker in zijn verhaal dan niet een gezaghebbende stem gebruiken, maar zijn of haar eigen kwetsbaarheden onthullen. Daarnaast moet de spreker aandringen tot actie in plaats van proposities van waarheid. Hierdoor wordt het mogelijk voor de ontvanger om zich met het verhaal te identificeren.²⁹

In de analyse moeten we er dus op bedacht zijn tot wie paus Franciscus spreekt, als wat, als wie, wanneer en onder welke omstandigheden.³⁰ Tevens letten we op de bewegingen (centripetaal of

²³ Wuthnow, *Rediscovering the Sacred*, hoofdstuk 3.

²⁴ Teun van Dijk, "Ideology and discourse analysis" (*Journal of Political Ideologies* 11 (2), 2006), 121.

²⁵ Teun van Dijk, "Elements of Critical Context Studies" (*Journal of Applied Language Studies* 1 (1), 2010, 5.

²⁶ Van Dijk, "Ideology and discourse analysis", 124.

²⁷ Van Dijk, "Elements of Critical Context Studies", 9.

²⁸ Wuthnow, *Rediscovering the Sacred*, hoofdstuk 3.

²⁹ Wuthnow, *Rediscovering the Sacred*, hoofdstuk 3.

³⁰ Van Dijk, "Elements of Critical Context Studies", 14.

centrifugaal) in de teksten, of het aanzet tot actie of juist proposities weergeeft en hoe herhalingen plaatsvinden (redundantie).

Binnen de sociocognitieve discoursanalyse zijn er meerdere fasen te onderscheiden en die zullen ook terugkomen in het stappenplan van dit onderzoek. Het gaat om de analyse van de tekst, analyse van de interactie en context (beschrijving daarvan) en analyse van interpretatie en verklaring.³¹

2.2 Stappenplan

De teksten die voor deze thesis worden onderzocht bestaan uit teksten van de paus, dus primaire bronnen. Gezien de hoeveelheid geschreven teksten van Franciscus gedurende zijn pontificaat heb ik mij beperkt tot zijn encyclieken, zijn apostolische exhortaties en zijn officiële toespraken tijdens bezoeken aan elf moslimlanden in de periode 2013 tot en met 2021. De geschreven toespraken heb ik geanalyseerd op volgorde van verschijning. Zie paragraaf 2.4 voor nadere verantwoording.

Stap 1

Een eerste stap is het analyseren van de context van de documenten. Tot wie richt paus Franciscus zich? Wie is zijn doelgroep? Wat is de aanleiding voor het document of toespraak? Wanneer vindt het plaats of verschijnt het document? Onder welke omstandigheden?

Stap 2

Een tweede stap is de linguïstische analyse. Daarin zoeken we naar woorden (zelfstandige naamwoorden en werkwoorden) of citaten, overeenkomstig de deelvraagstelling: *Wat is de theologie van paus Franciscus wat betreft de dialoog met moslims?* Tijdens de analysering van de teksten van paus Franciscus blijkt er een duidelijke focus en zullen dus ook delen van de teksten minder aandacht krijgen. Zelfstandige naamwoorden waarop ik me richt, zijn onder andere:

- moslim (*muslim*), islam, andere religies (*other religions/ non-Christian religions*),
- gemeenschap (*community*), dialoog (*dialogue*), interreligieuze dialoog (*interreligious dialogue*),
- verzoening (*reconciliation*), vrede (*peace*), rechtvaardigheid/ing (*justice / justification*), waarheid (*truth*),
- evangelisatie (*evangelization*), zending (*mission*), broers en zussen (*brothers - frater/nal / sisters*).

Deze woorden heb ik gekozen op basis van de onderzoeksvraag en een eerste scan van een aantal teksten van paus Franciscus. Deze lijst zal ik verder aanvullen naarmate het onderzoek vordert. Ook kijk ik welke werkwoorden de paus gebruikt. Naast de analyse van de woorden bekijk ik de samenhang met andere woorden in de tekst.

Stap 3

Een derde stap is het analyseren van de betekenis van deze woorden en statements. Welke bouwstenen zijn er te ontdekken? Welke statements of woorden zijn er die telkens terugkomen?

Stap 4

Een vierde stap is de actie die het teweegbrengt. Wat voor theologie over de dialoog met moslims wordt zichtbaar uit de analyse van de woordbetekenissen in de teksten van paus Franciscus.

³¹ Frans Wijzen, "There are radical Muslims and normal Muslims, an analysis of the discourse on Islamic extremism", *Religion* 43 1 (2013), 73.

2.3 Verantwoording tekstkeuze

In deze discoursanalyse heb ik een selectie gemaakt van teksten van paus Franciscus gedurende zijn pontificaat sinds maart 2013. De volgende criteria heb ik daarbij gebruikt: (1) vond het bezoek plaats in een land waar overwegend moslims wonen, (2) is de toespraak gericht aan politici van het land/stad en/of interreligieuze doelgroep, (3) gaat de tekst over interreligieuze dialoog of dialoog met moslims.

Bezoeken

Gedurende zijn pontificaat tot nu toe (april 2022) heeft paus Franciscus elf landen bezocht waar de meerderheid van de bevolking moslim is. De toespraken die plaatsvonden in bijvoorbeeld de context van de oecumene of binnen de eigen Rooms-Katholieke kerk heb ik niet meegenomen in mijn onderzoek. Regelmatig gaf paus Franciscus na afloop van zijn bezoeken een persconferentie. Deze heb ik niet afzonderlijk geanalyseerd, maar af en toe verwijs ik daar wel naar wanneer hier relevante of verhelderende informatie in gedeeld werd over het bezoek.

Encyclieken en exhortaties

Naast de toespraken tijdens bezoeken aan landen heb ik een aantal documenten geanalyseerd. Het gaat om de drie encyclieken *Lumen fidei* (2013), *Laudato Si'* (2015) en *Fratelli tutti* (2020). Van zijn Apostolische Exhortaties heb ik alleen *Evangelii Gaudium* (2013) geanalyseerd. Bij een eerste scan van de andere exhortaties bleek dat hier geen informatie te vinden was die voldeden aan mijn criteria. Ik heb me in de documenten beperkt tot gedeelten die gingen over interreligieuze dialoog of andere religies.

Taal

De toespraken spreekt paus Franciscus uit in het Italiaans. Deze worden vertaald in acht talen waaronder Engels, Arabisch en Frans. Bij de uitzending van de toespraken op de website van het Vaticaan wordt de toespraak direct door een voice-over vertaald naar het Engels. De meeste encyclieken zijn ook vertaald naar het Nederlands, maar dat geldt niet voor de toespraken. Om de eenduidigheid te waarborgen in de analyse heb ik daarom gekozen om altijd de Engelse vertaling te gebruiken. Alle geanalyseerde toespraken heb ik geraadpleegd op de website van het Vaticaan.³² In deze discoursanalyse wordt er dus geanalyseerd vanuit een vertaling.

2.4 Verantwoording secundaire bronnen

In deze thesis bestudeer ik naast de primaire bronnen ook secundaire bronnen. Theologen uit de Nederlandse context hanteer ik voor het historisch overzicht van de geschiedenis van de dialoog tussen christenen en moslims in Nederland, zoals Marcel Poorthuis en Jaap Kraan. Om de achtergrond van paus Franciscus te schetsen gebruik ik een aantal biografen, waaronder Massimo Borghesi en Andrea Tornielli. Wat betreft zijn dialoog met moslims put ik uit verschillende auteurs zoals bijeengebracht in het boek 'Pope Francis and Interreligious Dialogue' van Harold Kasimow en Alan Race. Om de context van de wetenschappelijke stand van zaken rondom (interreligieuze) dialoog te schetsen gebruik ik de meest bepalende auteurs in de Westerse context, zoals John Hick, Paul Knitter en Alan Race, en die relevant zijn voor de Nederlandse context, zoals Pim Valkenberg en Marianne Moyaert.

Het tweede element van mijn onderzoek gaat over de PKN. Ik zal putten uit de meest recente nota's en visiedocumenten van de kerk, dus haar primaire bronnen. Daarnaast gebruik ik het onderzoek van Jaap

³² www.vatican.va

Kraan: *Met het oog op moslims. Theologen en de Protestantse Kerk in dialoog met moslims van 1960 tot 2010* (2016).

2.5 Conclusie

Voor het onderzoek naar de theologie van paus Franciscus over de dialoog met moslims gebruik ik de methode discoursanalyse. Op basis van genres onderzoek ik de primaire bronnen waarbij ik rekening houd met de context, redundantie, bewegingen in de tekst en het doel van de tekst. Op basis van een viertal stappen analyseer ik de discours om de betekenis van de woorden van paus Franciscus te duiden en zijn theologie op het spoor te komen. Daarnaast zal ik de resultaten van mijn discoursanalyse in gesprek laten gaan met secundaire literatuur. Nu we de methode van het onderzoek uiteen hebben gezet zal ik in het volgende hoofdstuk de wetenschappelijk context van de (interreligieuze) dialoog schetsen en een korte historische beschrijving geven van de dialoog tussen christenen en moslims in Nederland.

Hoofdstuk 3 Ontmoetingen tussen islam en christendom

Voordat ik in het volgende hoofdstuk de resultaten van de discoursanalyse zal weergeven, bespreek ik in dit hoofdstuk de context van de dialoog tussen moslims en christenen in Nederland, want het is de huidige socio-politieke en religieuze context van Nederland van waaruit mijn onderzoeksvraag voortkomt. Dit hoofdstuk behandelt dus de eerste deelvraag: *Welke ontwikkelingen zijn er in de dialoog tussen christelijke en islamitische geloofstradities in Nederland?* Aan het historisch overzicht van de situatie in Nederland laat ik een beschrijving van de wetenschappelijke context over de (interreligieuze) dialoog met moslims voorafgaan. Dit helpt om beter begrip te krijgen van de meest bepalende theorieën rondom dialoog in de Westerse religieuze context. Ik zal eerst een aantal concepten van dialoog schetsen, waaronder de typologieën van ‘theologie van religies’ en de kritiek die daarop is gekomen. Vervolgens beschrijf ik de ‘theologie van dialoog’ die vooral relationeel is ingestoken. Wat betreft de historische beschrijving schets ik kort de situatie van voor de jaren zestig en de verschillende beelden van de islam die telkens terugkomen. Daarna geef ik per aantal decennia een beschrijving van de visies over de islam en de dialoog. Ik focus me hierin op de laatste twintig jaar en bespreek wat de PKN op het gebied van de dialoog met moslims heeft gedaan. Het schetsen van zowel de wetenschappelijke als Nederlandse context geeft inzicht in de socio-politieke en religieuze context in Nederland en is nodig zodat we de relevantie van de theologie van paus Franciscus van zijn dialoog met moslims voor de PKN kunnen bepalen.

3.1 Ontmoetingen tussen moslims en christenen

Relaties tussen moslims en christenen zijn er door de eeuwen heen altijd geweest, bijvoorbeeld door handel tussen de verschillende rijken in het Midden-Oosten en Europese landen, maar ook moslims die in Europese landen woonden. In Egypte en ook in andere landen in het Midden-Oosten en Noord-Afrika hebben altijd christenen geleefd. In de negentiende eeuw tijdens het Ottomaanse rijk bestond de bevolking naar schatting voor 25% uit christenen, voor 1% uit joden en was 74% moslim.³³ De religieuze minderheden hadden sinds de moslimoverheersing in de regio een *dhimmi*-status.³⁴ Het was hierdoor voor moslimleiders mogelijk om verschillende religies te laten samenleven. Moslimleiders stelden voorwaarden op voor het vreedzaam samenleven tussen de verschillende religies, waarbij joden en christenen een speciale belasting - *jizya* - moesten betalen.³⁵ Ook waren er gemengde huwelijken, dit wil zeggen dat moslimmannen met christen- en joodse vrouwen mochten trouwen.

De kruistochten in de twaalfde en dertiende eeuw leidden tot aanvallen op zowel moslims als christenen van Arabische landen, zoals vastgelegd in het boek van Amin Maalouf, *The Crusades through Arab Eyes* (1984).³⁶ Het boek legt, vanuit een Arabisch perspectief, vast dat de westerse wereld en haar mensen werden gezien als grotendeels barbaars met een gebrek aan begrip van de fundamentele menselijke waarden: eer, waardigheid, kennis en mededogen. Maar in het Westen werd het omgekeerde als de

³³ Heather J. Sharkey, *A History of Muslims, Christians, and Jews in the Middle East*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 20.

³⁴ Sharkey, *A History of Muslims*, 39.

³⁵ Sharkey, *A History of Muslims*, 39.

³⁶ Amineh A. Hoti. “Pope Francis’s Compassion” in *Pope Francis and Interreligious Dialogue Religious Thinkers Engage with Recent Papal Initiatives*, Edited by Harold Kasimow & Alan Race. (Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, 2018), 151-152.

'waarheid' gezien: moslims werden als barbaars beschouwd. Beelden die ook later in het collectieve geheugen zullen blijven, zoals we in de volgende paragrafen zullen zien. Een bekende ontmoeting tijdens de periode van de kruistochten, en een voorbeeld voor paus Franciscus, is de ontmoeting tussen Franciscus van Assisi en sultan al-Kamil in de twaalfde eeuw. Het was een ontmoeting tussen een Europese religieuze monnik en een leider van een land, de sultan, met een wederzijds gevoel van menselijke verwantschap en broederschap. Voor Franciscus omvatte die broeder- en zusterschap alle schepselen en dus de hele mensheid, inclusief moslims, in een tijd van vijandigheid tussen moslims en (Europese) christenen. Van alle christenen waren het de franciscanen die mochten blijven en het Heilige Land mochten beschermen als de bewaarders van de heilige christelijke plaatsen.³⁷

3.2 Concepten van (interreligieuze) dialoog

Theologie van religies: John Hick, Paul Knitter en Alan Race

Lange tijd was de visie van de Rooms-Katholieke Kerk *extra ecclesiam nulla salus*, buiten de kerk is er geen heil. Ook in het protestantisme zien we dit terug.³⁸ Deze traditionele fundamentele theologie is een exclusieve benadering van de eigen religie ten opzichte van andere. In de huidige polariserende samenlevingen zijn deze dogmatische posities nog steeds aanwezig en leidend. Andere religies worden niet op zichzelf beschouwd, maar altijd in hun relatie tot het christendom.³⁹ De Bijbel, waarop theologische hermeneutiek een beroep doet, geeft geen eenvormig model voor het omschrijven van de relatie met andere religies.⁴⁰ Ze verwijst vaak impliciet naar andere religies en is daarom vatbaar voor uiteenlopende interpretaties. Wel is er een spanning aanwezig tussen de openbaring in Christus (uniciteit) en de visie dat God redding wil voor de hele mensheid (universaliteit). Volgens Pim Valkenberg benadrukte de kerk, bij hem is dat de RKK, maar dit geldt ook voor protestantse kerken, vaak de uniciteit van Christus.⁴¹ Een dergelijke theologie zag andere religies alleen als afwijkingen van het christendom en het christendom werd gezien als een absolute norm.

Het denken hierover veranderde in de loop van de twintigste eeuw. Er kwam een nieuw besef van religieus pluralisme en daarmee meer ruimte voor dialoog met de religieuze ander. George Lindbeck, weergegeven door Marianne Moyaert, associeert de opkomst van de interreligieuze dialoog met postkolonialisme.⁴² Volgens hem bestaat de relatie van de kerk tot de religieuze ander uit schuld en bezorgdheid. De schuldvraag komt vanuit haar rol in de koloniale periode, de bezorgdheid gaat over het heil van niet-christenen. Het nieuwe besef van religieus pluralisme zorgde voor een ruimere interpretatie van de bijbelse gegevens en het begrip 'theologie van religie(s)' werd geïntroduceerd.⁴³ Deze discipline probeert zichzelf en haar geloof te begrijpen in relatie tot de religieuze anderen en wat er met volgelingen van die

³⁷ Hoti, "Pope Francis's Compassion", 149.

³⁸ Artikel 27, 28 en 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

³⁹ Pim Valkenberg, *Sharing lights on the way to God. Muslim-Christian dialogue and theology in the context of Abrahamic partnership*. (Amsterdam/ New York: Rodopi, 2006), 194.

⁴⁰ Valkenberg, *Sharing lights on the way to God*, 171.

⁴¹ Valkenberg, *Sharing lights on the way to God*, 171.

⁴² Marianne Moyaert, *Fragile Identities: Towards a Theology of Interreligious Hospitality*. (Amsterdam/New York: Rodopi, 2011), 144.

⁴³ Oddbjørn Leirvik, *Interreligious Studies: A Relational Approach to Religious Activism and the Study of Religion*. London: Bloomsbury Academic, 2014, 123.

anderen zal gebeuren in het kader van redding (soteriologisch).⁴⁴ De nieuwe interpretaties probeerden ook recht te doen aan de universaliteit.⁴⁵ Het uitgangspunt 'buiten de Kerk is er geen heil' werd daarom niet meer juist bevonden en er werd gezocht naar nieuwe modellen.

John Hick, samen met Paul Knitter⁴⁶, heeft in de jaren '80 een 'christelijke theorie van religies' ontwikkeld die door drie typologieën naar de religieuze ander kijkt, maar het essentialisme van de typologieën ook bekritiseert.⁴⁷ Beiden pleitten voor een pluralistische visie.⁴⁸ Voortbouwend op Knitter en Hick, bespreekt Alan Race opnieuw inclusivisme, exclusivisme en pluralisme door in gesprek te gaan met theologische en filosofische vertegenwoordigers van deze posities. In de eerste typologie, inclusivisme, behoren alle niet-christelijke religieuze waarheden uiteindelijk toe aan Christus.⁴⁹ Dit is de lijn van *Nostra Aetate* en volgens Paul Hedges ook van alle andere denominaties, zoals de Anglicaanse Kerk, Orthodoxe, Lutherse en Calvinistische Kerken.⁵⁰ Bij exclusivisme geldt de openbaring in Christus als het enige criterium waarlangs alle religies begrepen kunnen worden.⁵¹ Hier valt ook de visie *extra ecclesiam nulla salus* onder. Bij de laatste typologie, pluralisme, is kennis van God in alle religies aanwezig en elke godsdienst vormt een deel van die kennis. Uiteindelijk leiden alle religies naar de waarheid, maar niemand kan deze voor zich alleen claimen.⁵² Volgens Moyaert vinden bijna alle inclusivisten en pluralisten dat exclusivisme problematisch is voor de interreligieuze dialoog; vervolgens bediscussiëren zij met elkaar welke de beste balans vormt tussen identiteit en openheid.⁵³ Volgens de pluralisten zijn de inclusivisten te gesloten en leggen ze hun christelijke norm op de ander, terwijl de inclusivisten de pluralisten verwijten dat ze hun christelijke identiteit prijsgeven.⁵⁴

Aanvullingen op de typologie

Er zijn op de typologie van Race ook aanvullingen gekomen. Particularisme is zo'n aanvulling en komt uit de culturele-linguïstieke theorie van George Lindbeck.⁵⁵ Deze theorie, weergegeven door Marianne Moyaert, neemt de particulariteit van de religie serieus en verwerpt het idee dat via verschillende wegen het uiteindelijke (christelijke) doel van verlossing wordt bereikt.⁵⁶ Het heeft volgens hem ook te maken met de vertaalbaarheid. Je kunt bijvoorbeeld niet de christelijke begrippen voor God vertalen naar het hindoeïsme,

⁴⁴ Paul Knitter, *Introducing Theologies of Religions*. (New York: Orbis Books, Maryknoll, 2002), 2; Paul Hedges, *Controversies in Interreligious Dialogue and the Theory of Religions*. (Londen: SCM Press, 2010), 22.

⁴⁵ Valkenberg, *Sharing lights on the way to God*, 171.

⁴⁶ Paul Knitter heeft samen met John Hick het programma van de pluralistische benadering in de 'theologie van religies' ontwikkeld. Bron: Valkenberg, 196.

⁴⁷ Hick baseerde zich op de ontwikkelingen van de kosmologie waar twee millennia lang het idee omarmd werd dat de planeten rondom de aarde draaide en de aarde het onbewogen centrum was. In de zestiende eeuw zorgde de Copernicaanse wende voor een andere zienswijze. Hick zag dezelfde ontwikkeling in het christendom met haar uitspraak 'buiten de kerk is er geen heil'. Volgens hem is in het christendom ook een Copernicaanse wende noodzakelijk. In plaats van dat het christendom centraal staat moet het besef volgens hem komen dat het God is die centraal is en dat alle religies over Hem gaan. Bron: Wouter Biesbrouck, "Theologie van de religies en comparatieve theologie: Typologieën, presupposities en vooroordelen." *Vlaams Tijdschrift voor Theologie en Pastoraal* 43 4 (2013) 429 - 448.

⁴⁸ Marcel Poorthuis, *Rituals in interreligious dialogue. Bridge or barrier?* (Newcastle: Cambridge Scholars publishing, 2020), 13.

⁴⁹ Alan Race, *Christians and Religious Pluralism: Patterns in the Christian Theology of Religions*, (Londen: SCM, 1983), 38.

⁵⁰ Paul Hedges, *Controversies in Interreligious Dialogue and the Theory of Religions*. (Londen: SCM Press, 2010), 27.

⁵¹ Race, *Christians and Religious Pluralism*, 11.

⁵² Race, *Christians and Religious Pluralism*, 72.

⁵³ Moyaert, *Fragile Identities*, 6.

⁵⁴ Moyaert, *Fragile Identities*, 6.

⁵⁵ Moyaert, *Fragile Identities*, 121.

⁵⁶ Moyaert, *Fragile Identities*, 153.

want deze religie hanteert andere categorieën.⁵⁷ Het erkennen van het 'anders zijn' van de andere religie in het particularisme van Lindbeck is volgens Moyaert een verrijking, maar de vraag op welke wijze die religieuze ander begrepen kan worden blijft onbeantwoord.⁵⁸ Particularisme komt daarmee in de buurt van de exclusivistische typologie.

Oddbjørn Leirvik voegt aan de laatste typologie van de indeling van Race een onderscheid tussen traditioneel en modern pluralisme toe. Het eerste komt voor in samenlevingen waar er één dominante religie is en deze is afgestemd op de politieke macht van het land, terwijl modern pluralisme te maken heeft met meer diversiteit en fluiditeit, zoals multireligieuze samenlevingen.⁵⁹ Modern pluralisme houdt ook in dat elke religie een veelheid aan ethische en theologische opvattingen binnen de eigen traditie moet erkennen en daarmee dus ook binnen die van de ander.⁶⁰ Hierdoor wordt de dialoog met de religieuze ander nog uitdagender.

Binnen het begrip van de 'theologie van religies' hebben theologen zowel vanuit een christocentrische als vanuit een trinitarische visie diverse modellen ontwikkeld. Bijvoorbeeld Jacques Dupuis en Gavin D'Costa hebben met hun modellen vanuit hun trinitarische insteek veel invloed gehad op het denken over de dialoog met andere religies.⁶¹ Paul Knitter heeft uit de vele verschillende christelijke 'theologieën van religies' vier basismodellen geschetst.⁶² De eerste drie hiervan, het 'vervangingsmodel', het 'vervullingsmodel' en het 'wederkerigheidsmodel' vallen ongeveer samen met de typologie van Race.⁶³ Het vierde model, het 'acceptatiemodel', geeft volgens Knitter het beste evenwicht tussen particulariteit en universaliteit.⁶⁴ Het gaat uit van het (postmoderne) idee dat religieuze tradities radicaal anders zijn en dat het heilzaam is om dit verschil te accepteren. In tegenstelling tot het 'wederkerigheidsmodel' benadrukt dit model het belang van verschillen tussen bepaalde religieuze tradities, maar, in tegenstelling tot de 'vervangings- en vervullingsmodellen', veronderstelt het niet dat één religie alle andere vervangt of opheft.⁶⁵

Kritiek

Er is op de typologie van Race en bepaalde 'theologieën van religie' ook kritiek gekomen. Marcel Poorthuis denkt dat het driedelige model van inclusivisme, exclusivisme en pluralisme niet toereikend is voor de dialoog omdat het niet duidelijk is met welke relatie ze te maken heeft.⁶⁶ Wanneer je één van de typologieën van de 'theologie van religies' aanhangt, is het de vraag of je die typologie dan ook voor alle religies hanteert. Het kan namelijk zijn dat een christen de religie islam als middeleeuws typeert, terwijl zij het boeddhisme een geweldige religie vindt. Of ze heeft een exclusivistische visie, maar ook een heel open vriendschap met iemand van een andere religie. Hij denkt dat deze indeling niet helpt in de dialoog.

⁵⁷ Moyaert, *Fragile Identities*, 158.

⁵⁸ Moyaert, *Fragile Identities*, 195.

⁵⁹ Leirvik, *Interreligious Studies*, 123.

⁶⁰ Leirvik, *Interreligious Studies*, 124.

⁶¹ Valkenberg, *Sharing lights on the way to God*, 183.

⁶² Knitter, *Introducing Theologies of Religions*, 238.

⁶³ Valkenberg, *Sharing lights on the way to God*, 200.

⁶⁴ Knitter, *Introducing Theologies of Religions*, 173.

⁶⁵ Valkenberg, *Sharing lights on the way to God*, 200.

⁶⁶ Poorthuis, *Rituals in interreligious dialogue*, 15.

Leirvik is kritisch op bepaalde ‘theologieën van religies’. Hij ziet dat ‘theologieën van religies’ vaak egocentrisch zijn en zich richten op het begrijpen van het eigen geloof in relatie tot wat anderen geloven.⁶⁷ Hij vraagt zich vervolgens af of het mogelijk is “om een ‘theologie van religie’ te formuleren die fundamenteel relationeel is, die gericht is op de kwetsbare ander en openstaat voor een humanisering van de theologische ethiek”.⁶⁸ Ik kom daar in de volgende alinea op terug. Valkenberg deelt de mening over het egocentrisme. Hij stelt dat een dergelijke ‘theologieën van religies’ andere religies alleen als afwijkingen van het christendom zien waardoor ze de christelijke identiteit bewaren, maar niet helpen in de interreligieuze dialoog.⁶⁹ Ze zijn vooral geschikt om het zelfbeeld van een religie uit te drukken. Wanneer men in de interreligieuze dialoog bang is voor relativisme of syncretisme, dan gaat men volgens Bert Hoedemaker uit van de eigen, superieure traditie.⁷⁰

Theologie van dialoog

Voortbouwend op en verschillend van de ‘theologie van religies’ beschrijft Valkenberg een ‘theologie van dialoog’, waarbij de geleefde ervaring van christenen met mensen van een andere religie het uitgangspunt is.⁷¹ Deze is volgens Valkenberg meer *interreligieus* in plaats van *intrareligieus*. Een ‘theologie van dialoog’ betreft het standpunt van de gesprekspartners in haar eigen argumentatie en ziet religieus pluralisme niet als een probleem, maar als een realiteit.⁷² De fundamenten voor een ‘theologie van religies’ kunnen volgens hem beter gevonden worden in dialoog dan in theologie. Jacques Dupuis heeft jarenlang met deze nieuwe methode gewerkt en beschrijft het als een vorm van contextuele theologie die een hermeneutische interpretatie geeft van de feitelijke religieuze pluraliteit.⁷³ Pluralisme is dan iets dat je moet accepteren. Volgens Valkenberg doet een theologie van interreligieuze dialoog dat is gebaseerd op de praktijken van dialoog meer recht aan het anders-zijn van de religieuze ander, dan wanneer dat is gebaseerd op een systematisch fundament.⁷⁴

Klippias Kritzinger werkt deze dialogische insteek vanuit de interreligieuze praktijk verder uit. Hij schetst een theologie van interreligieuze ontmoetingen tussen levende religieuze mensen en gemeenschappen en daarvoor is een bepaalde houding nodig.⁷⁵ Hij noemt dat: schouder aan schouder, face-to-face en back-to-back. Christenen zouden bereid moeten zijn om samen te werken (schouder aan schouder) met mensen van andere religies in projecten voor het algemeen welzijn, zonder de face-to-face houding van getuigenis aan anderen op te geven om vervolgens bij afwezigheid van de religieuze ander hen niet af te vallen (back-to-back).⁷⁶ Het is, om met Martin Bubers filosofie van dialoog te spreken, belangrijk om in een dialogische relatie met elkaar om te gaan als ‘ik en u’ en de ander niet te reduceren tot een object, een ‘het’.⁷⁷ Bubers horizon van dialoog was vooral een joods-christelijke, maar deze relationele theologie, of pneumatologie,

⁶⁷ Leirvik, *Interreligious Studies*, 134.

⁶⁸ Leirvik, *Interreligious Studies*, 134.

⁶⁹ Valkenberg, *Sharing lights on the way to God*, 194.

⁷⁰ Jaap Kraan, *Met het oog op moslims. Theologen en de Protestantse Kerk in dialoog met moslims van 1960 tot 2010*. (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2016), 274.

⁷¹ Valkenberg, *Sharing lights on the way to God*, 197.

⁷² Valkenberg, *Sharing lights on the way to God*, 197.

⁷³ Valkenberg, *Sharing lights on the way to God*, 197.

⁷⁴ Valkenberg, *Sharing lights on the way to God*, 199.

⁷⁵ J. Kritzinger, “Faith to faith – Missiology as encounterology”, *Verbum et Ecclesia* 29, 3, 2008, 787.

⁷⁶ Kritzinger, “Faith to faith”, 785.

⁷⁷ Leirvik, *Interreligious Studies*, 133.

heeft volgens Leivrik ook zin in de dialoog tussen christenen en moslims. Deze manier van redeneren beschermt namelijk de heiligheid van elke echte ontmoeting, dus ook in de interreligieuze ontmoeting, en vormt een potentiële verblijfplaats van de heilige Geest.⁷⁸ De dialoog daagt volgens Bert Hoedemaker vervolgens mensen uit hun identiteit opnieuw te zoeken, grenzen te overschrijden en draagt inhoudelijk bij aan de kennis van God-in-Christus. Hiermee is dialoog een doel op zich, als een wederzijdse transformerende ontmoeting.⁷⁹ Moyaert schetst in die ontmoeting een belangrijke spanning tussen de eigen identiteit en openheid naar de religieuze ander.⁸⁰ Volgens haar kun je in de interreligieuze dialoog te veel of te weinig open zijn. Dit brengt een zekere rusteloosheid en onbehagen met zich mee. Zij doet een pleidooi om deze rusteloosheid en de kwetsbaarheid in de dialoog met de religieuze ander, in plaats van proberen op te heffen, te erkennen.⁸¹ Het is namelijk lastig om in onze eigen context ruimte te maken voor het vreemde en kan als storend of verontrustend worden ervaren. Dit kan zowel verrijkend werken als verlies met zich meebrengen.

De hierboven geschetste relationele insteek van dialoog komt volgens Valkenberg terug in de recente ontwikkelingen op het gebied van missiologie. Missiologen laten zich veranderen door de ontmoeting met de ander en het begrijpen van de vreemdeling is de belangrijkste taak.⁸² Dialoog wordt door Bert Hoedemaker gezien als onderdeel van de missiologie, terwijl volgens Jaap Kraan (interreligieuze) dialoog ook als zelfstandig vak gezien kan worden.⁸³ Met twee hoogleraren interreligieuze dialoog in Nederland is dat ook de praktijk in Nederland: Marianne Moyaert aan de Vrije Universiteit en Marcel Poorthuis, inmiddels emeritus, aan de Universiteit van Tilburg. Zonder verder hier een discussie te voeren over de vraag waar de dialoog thuis hoort, kunnen we beter de vraag stellen of vanuit missiologie de dialoog gevoerd moet worden of dat de dialoog de missiologie bepaalt. Paul Knitter zegt het scherp: “de ‘theologie van de religies’ gaat niet vooraf aan de dialoog, maar wordt eruit geboren”.⁸⁴

Conclusie

We hebben een globaal inzicht gekregen hoe door de tijd heen verschillende theorieën en modellen zijn ontwikkeld om de verhouding of relatie tot andere religies te omschrijven. We hebben gezien dat deze uiteenlopen en dat er ook onderling kritiek is of aanvullingen zijn gedaan, waarbij volgens mij de ‘theologie van dialoog’, dat is gebaseerd op de praktijken van dialoog en een relationele insteek heeft, het beste lijkt te werken voor de interreligieuze dialoog. Deze theologie zal ik gaan toetsen aan de praktijk van paus Franciscus in zijn ontmoetingen met moslims welke ik via de discoursanalyse zal onderzoeken (zie hoofdstuk 4). Eerst zullen we dit hoofdstuk verder vervolgen met een historische beschrijving van de ontmoetingen tussen moslims en christenen in Nederland en de rol van de PKN daarin.

⁷⁸ Leivrik, *Interreligious Studies*, 134.

⁷⁹ Kraan, *Met het oog op moslims*, 279.

⁸⁰ Moyaert, *Fragile Identities*, 278.

⁸¹ Moyaert, *Fragile Identities*, 299.

⁸² Valkenberg, *Sharing lights on the way to God*, 199.

⁸³ Kraan, *Met het oog op moslims*, 280.

⁸⁴ Kraan, *Met het oog op moslims*, 279.

3.3 Beelden van de islam

Marcel Poorthuis en Theo Salemink schetsen een aantal beelden over de islam uit het verleden, die in het collectief geheugen van de Nederlanders zijn gekomen.⁸⁵ Deze beelden worden volgens hen in de loop van de tijd steeds gerecycled en daarom geef ik zie hieronder apart weer.

- (1) De islam als 'lagere religie'. De islam wordt gezien als een bevestiging van het christendom. Immers, de Koran erkent ook Jezus als profeet, geest van God en woord van God. Vervolgens wordt de islam gezien als ketterij. Het beeld van Mohammed is dat hij amoreel is, een slecht karakter heeft, geweld niet schuwt en gericht is op een sensueel paradijs.
- (2) Het 'islamitisch gevaar' stamt uit de tijd van de opmars van eerst de Saracenen, daarna de Moren en later de 'Turken'. Het gaat hier over de uitbreiding van de Arabische islam als politieke macht die zich via Spanje en de Balkan over Europa uitbreidde. Hiermee gepaard gaat de herinnering aan de oude strijd van de kruistochten tegen de moslims in Palestina en de verovering van Jeruzalem. Dit beeld is volgens Poorthuis meer in katholieke kring aanwezig dan in protestantse; daar kent men de uitdrukking 'liever Turks dan paaps'. De Nederlandse republiek verstevigde juist haar banden met het Ottomaanse rijk tegen de heerschappij van Phillip II.⁸⁶ Het beeld van de Turk was beter dan dat van de paapse overheersing die mensen op de brandstapel plaatste als ze een ander geloof aanhingen. Ook erkenden ze de relatieve godsdienstvrijheid die de Ottomanen hun religieuze minderheden garandeerden.⁸⁷ Daarnaast hadden de betrekkingen te maken met de handel in de tijd van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC).
- (3) 'Oerbronnen van de westerse beschaving.' De islam wordt in de tijd van de Verlichting bekritiseerd door de rede. De Europese beschaving en de Verlichting zelf worden als een hogere ontwikkelingsfase gezien en de islam ziet men als intolerant en fanatiek. Ook kwam er kritiek op de Arabische slavenhandel en de islamitische strijd (*jihad*) tegen de 'rechtmatige' koloniale overheid.
- (4) De islam als 'exotisch oriëntalisme'. In de tijd van de Romantiek verschoof het beeld van de rede naar dromen en visioenen en werd de islam als een exotische religie gezien. Mohammed is een visionair en held.⁸⁸

3.4 Historisch overzicht van de islam in Nederland

Eind negentiende en begin twintigste eeuw

De christelijke beeldvorming over de islam werd in de negentiende en begin twintigste eeuw bepaald door missie en zending in koloniale gebieden. Tot de jaren zestig waren moslims vooral in koloniale landen te vinden. Nederland was een grote koloniale mogendheid, met name in Nederlands-Indië. De islam werd enerzijds gezien als exotisch, gestoeld op het oriëntalisme van *Duizend-en-één-nacht*, anderzijds als gevaarlijk, gestoeld op middeleeuwse beelden van een opmars van islam, het gevaar van de Turken.⁸⁹ Er

⁸⁵ Marcel Poorthuis en Theo Salemink, *Van harem tot Fitna, Beeldvorming van de islam in Nederland 1847-210*, (Antwerpen, Valkhof pers, 2011), 36-37.

⁸⁶ Umar Ryad, "Rather Turkish than Papist": Islam as a political force in the Dutch Low Countries in the Early Modern Period". *The Muslim World* 107 (2017), 714.

⁸⁷ Ryad, "Rather Turkish than Papist", 727.

⁸⁸ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 36-37 & 588-594.

⁸⁹ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 57-90.

was sprake van een hiërarchische visie, wat betekende dat het christendom als hoger werd gezien.⁹⁰ Dit was gestoeld op het idee dat de westerse christelijke cultuur superieur was.⁹¹ Ze vond het vreemde en exotische misschien interessant, maar deze was niet gelijk en de niet-Europese ander werd gezien als wilden die opgevoed moesten worden.⁹² Volgens Goddard vonden de grote missionaire successen niet plaats in de moslimwereld, maar in Noord- en Zuid-Amerika en delen van Azië en Afrika.⁹³ Wel werd de moslimwereld hevig beïnvloed door het kolonialisme. Bijna alle moslimlanden werden geregeerd door een Europese mogendheid en had wel degelijk een christelijke element, zoals Abraham Kuyper, premier van Nederland aan het begin van de twintigste eeuw zei: "God heeft ons Indonesië gegeven".⁹⁴

Protestantse zendelingen zagen de islam onder andere als de antichrist en er waren volgens Poorthuis nauwelijks pogingen om de islam positief in verband te brengen met het werk van God.⁹⁵ Onder invloed van Karl Barth die een dialectische theologie aanhield werd de islam in de twintigste eeuw gezien als een ideologie die afgewezen moest worden en als gevaar werd gezien.⁹⁶ Dit werkte door in de theologie van missiologen als Hendrik Kraemer⁹⁷, Johannes Verkuyl en Arend Th. van Leeuwen. Deze theologie zorgde ervoor dat er radicale kritiek mogelijk was op de Europese cultuur en op de expansiedrift om andere culturen te overheersen. Ze kwamen hiermee op voor de emancipatiebewegingen in niet-westerse landen, maar het ging gepaard met een exclusieve visie van het christendom als bijbels geloof en wees daarmee de islam af.⁹⁸

In de katholieke beeldvorming was de mythe over het islamitische gevaar ook hardnekkig, het ebde wat weg in de jaren twintig om in de jaren dertig weer de kop op te steken.⁹⁹ Dit laatste had te maken met het missiewerk in Afrika waar islam en christendom elkaar regelmatig ontmoette en met de donkere periode in Europa met de crisis van de jaren dertig en de opkomst van het nazisme in Duitsland. Het beeld kantelde onder invloed van Louis Massignon. Hij wordt gezien als een van de belangrijkste wetenschappers van islam van de twintigste eeuw en zijn visie zou later van invloed zijn op de visie van het Tweede Vaticaans concilie.¹⁰⁰ Massignon benadrukt een diepgaande verwantschap tussen christendom en islam en geloofde in beide geloofssystemen.¹⁰¹ Hij zag de islam als abrahamitische religie en als partner in dat verbond van

⁹⁰ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 15.

⁹¹ Karim Schelkens, e.a. *Het katholicisme in Europa, een geschiedenis*. Amsterdam: Boom, 2018, 315.

⁹² Schelkens, *Het katholicisme in Europa*, 315.

⁹³ Goddard *A History of Christian-Muslim Relations*, 111.

⁹⁴ Goddard *A History of Christian-Muslim Relations*, 114.

⁹⁵ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 115.

⁹⁶ Dit had te maken met de opkomst van het nazisme en hij gebruikte het beeld van de opkomst van de Turken als analogie. Hij schetst volgens Poorthuis niet zozeer dat de islam nazistisch is, maar dat het nazisme een 'nieuwe' islam is waarbij Barth vooral waarschuwt tegen het meegaan van het cultuurchristendom met het nazisme (167). Het gebruik van deze analogie en zijn dialectische theologie werkte goed voor de christelijke zelfkritiek, maar hiermee schreef Barth de islam af als een geloof (het was een religie, wat in zijn definitie mensenwerk was en dus afgewezen moest worden), hij zag het niet als één van de wereldreligies, laat staan als onderdeel van de abrahamitische traditie (181). Dit werkt volgens Poorthuis in protestantse kringen nog steeds door (en ook bij populistten als Geert Wilders (310)). Bron: Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 167, 181 & 310.

⁹⁷ Kraemer was missioloog en zending en had grote invloed op de kerkorde van 1951 van de Nederlands Hervormde Kerk waarin de missionaire taak van de kerk nadruk kreeg. Hij vond net als Barth dat de islam een religie was en geen geloof en hij moest niets weten van een gelijkenis tussen de God van de bijbel en Allah. Bron: Jaap Kraan, *Met het oog op moslims*, 30.

⁹⁸ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 258.

⁹⁹ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 123.

¹⁰⁰ Scott Thomas, "A trajectory toward the periphery: Francis of Assisi, Louis Massignon, Pope Francis, and muslim-christian relations". (*The Review of Faith & International Affairs* 16 1 (2018)), 16.

¹⁰¹ Paul Moses, *The Saint and the Sultan. The Crusades, Islam, and Francis of Assisi's Mission of Peace*, (New York: Crown Publishing Group, 2009), 331 .

Abraham. Joseph Houben zal na de Tweede Wereldoorlog in de voetsporen van Massignon proberen het klassieke vijandsbeeld te relativiseren en hanteert een inclusieve theologie dat meer gericht is op harmonie.¹⁰² De islam wordt niet meer als heidendom gezien, maar men krijgt meer oog voor de religieuze elementen in de islam.

Hier tegenover stond de meer exclusieve theologie van de protestantse theologen Barth en Kraemer. Ondanks dat deze dominante visie was, waren er ook protestantse theologen die naast confrontatie over ontmoeting en dialoog spraken, zoals Willem Bijlefeld die meer de lijn volgde van Massignon.¹⁰³

De jaren zestig en zeventig

Vanuit de kerken (protestants en katholiek) veranderde de oude rangorde tussen de religies in de jaren zestig. Dit had ook te maken met de dekolonisatie en de roep om zelfstandigheid van Arabische landen. Daarnaast kwam er kritiek op de eigen koloniale rol, de Europese dominantie en de verwevenheid met het evangelie.¹⁰⁴ In katholieke kring was de omslag al voor de Tweede Wereld oorlog ingezet door Massignon zoals we eerder zagen, gevolgd door Houben. Dit leidde tot de verklaring *Nostra Aetate* van het Tweede Vaticaans concilie:

De katholieke Kerk wijst niets af van wat er aan waars en heiligs is in deze godsdiensten. Met oprechte eerbied beschouwt zij die vormen van handelen en leven, die normen en leerstelsels, die wel in vele opzichten afwijken van hetgeen zijzelf gelooft en voorhoudt, maar toch niet zelden een straal weerkaatsen van de Waarheid, die alle mensen verlicht. Zijzelf echter verkondigt zonder ophouden en moet steeds blijven verkondigen de Christus, "*de weg, de waarheid en het leven*" (Joh. 14, 6), in wie de mensen de volheid vinden van het godsdienstig leven en in wie God alles met zich heeft verzoend.¹⁰⁵

Zowel het jodendom als de islam kregen in *Nostra Aetate* een afzonderlijke paragraaf, respectievelijk 4 en 3. De aandacht ging vooral uit naar de paragraaf over het jodendom. Pas in de laatste decennia kreeg de paragraaf over de islam meer aandacht en viel het op dat de verklaring spreekt over de aartsvader Abraham die ook in de islam een centrale rol speelt.¹⁰⁶ Hierin is de visie van Massignon over de abrahamitische eenheid terug te zien.

De Kerk beschouwt ook met hoogachting de moslims, die de éne, levende en uit zichzelf bestaande, barmhartige en almachtige God aanbidden, de Schepper van hemel en aarde, die gesproken heeft tot de mensen. Zij trachten zich met heel hun hart ook aan zijn verborgen raadsbesluiten te onderwerpen, zoals Abraham, op wie het islamitisch geloof zich zo graag beroept, zich aan God onderwierp. Hoewel zij Jezus niet als God erkennen, vereren zij Hem toch als profeet, en zij eren zijn maagdelijke Moeder Maria, die zij soms zelfs met godsvrucht aanroepen. Bovendien verwachten zij de dag van het oordeel, waarop God de mensen zal doen verrijzen en hun zal vergelden naar werken. Daarom staat een hoogstaand zedelijk leven bij hen zeer in achting en vereren zij God, vooral door gebed, aalmoezen en vasten.

Mogen ook in de loop der eeuwen tussen Christenen en moslims veel onenigheid en vijandschap zijn voorgekomen, de heilige Synode spoort thans allen aan het verleden te vergeten, zich ernstig toe te leggen op

¹⁰² Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 242.

¹⁰³ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 248.

¹⁰⁴ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 258.

¹⁰⁵ Tweede Vaticaans Concilie, *Nostra Aetate* (Over de houding van de Kerk tegenover niet-christelijke godsdiensten), 28 oktober 1965. (Hilversum: Gooi & Sticht), (2).

¹⁰⁶ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 252

wederzijds begrip, en gemeenschappelijk de sociale rechtvaardigheid, de zedelijke waarden, de vrede en de vrijheid te verdedigen en te bevorderen in het belang van alle mensen.¹⁰⁷

Volgens Poorthuis bracht dit een nieuw paradigma van dialoog en ontmoeting wat door protestantse theologen overgenomen werd die de dialoog zochten met de islam.¹⁰⁸

Vanaf de jaren zestig groeide de moslimgemeenschap in Nederland. Dit kwam door de komst van drie verschillende groepen: uit de voormalige koloniën, arbeidsmigranten en asielzoekers.¹⁰⁹ De groep uit de voormalige koloniën is in Nederland relatief klein in vergelijking met andere Europese landen. Zij kwamen na 1950 uit Indonesië en na 1970 uit Suriname. De grootste groep waren arbeidsmigranten sinds 1965 uit Turkije en Marokko. Later is deze groep verder gegroeid door gezinshereniging en -uitbreiding. Een derde groep kwam na 1980 als asielzoeker uit een groot aantal landen. De moslimgemeenschap groeide van bijna 0% in 1950 naar 5% in 2021.¹¹⁰ Echter, in de eerste jaren werden de arbeidsmigranten in Nederland niet als moslims gezien, maar als 'gastarbeider'.¹¹¹ Door deze tijdelijke status was Nederland er niet op uit deze 'gastarbeiders' te laten integreren en ook zij waren niet van plan te blijven. Dit betekende dat ze ook als groep verder niet georganiseerd waren.¹¹² Dat had ook consequenties voor hun sociale status in de Nederlandse samenleving. Hun situatie veranderde toen ze in Nederland bleef en pas vanaf de jaren '80 werden ze gezien als moslims. Hier tegenover stond dat de religieuze kanten van de migranten door christenen wel gezien werden. Christenen gingen zich juist verhouden tot buurtgenoten die moslim waren.

De visie van protestantse theologen als Anton Wessels, Jan Slomp en Dick Mulder en aan katholieke zijde Arnulf Camps waren in deze periode vooral dominant. Zij volgden de lijn van dialoog en ontmoeting zoals de verklaring van *Nostra Aetate* het voorhoudt. Het Barthiaans paradigma kreeg minder aandacht, uitzonderingen daar gelaten zoals Hanna Kohlbrugge.¹¹³ In 1968 werd de Raad van Kerken in Nederland opgericht en één van de prioriteiten was de dialoog met andere godsdiensten.¹¹⁴ Binnen de sectie 'Relatie tot wereldgodsdiensten', deze naam werd in 1984 gewijzigd in 'Sectie interreligieuze ontmoeting', was er vanaf 1974 een 'contactcommissie moslims en christenen in Nederland', dat in 1980 'Werkgroep islam' ging heten.¹¹⁵ Binnen de protestantse kerken die later de PKN zouden vormen en deel uit maakten van de Raad van Kerken, werden vanaf 1976 verschillende functionarissen aangesteld voor de ontmoeting met moslims in Nederland, waaronder Jan Slomp, Gé Speelman en Jaap Kraan.

De jaren tachtig en negentig

In kerkelijke kring, zowel in protestantse als katholieke, was in de jaren '80 de visie op islam positief en werd ook wel de abrahamitische oecumene genoemd. De aanwezigheid van moslims in Nederland werd gezien

¹⁰⁷ Tweede Vaticaans Concilie, *Nostra Aetate*, (3).

¹⁰⁸ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 258.

¹⁰⁹ Karel Steenbrink, "Islam en christendom tussen de hoop van Vaticaan II en de angst voor terrorisme", in Fishman, J. en Staf Helleman, *Het christendom en de wereldreligies, dialoog en confrontatie*, (Utrecht: Uitgeverij Van Gruting, 2008), 136.

¹¹⁰ <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/82904NED?q=religie>

¹¹¹ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 262.

¹¹² Valkenberg, *Sharing lights on the way to God*, 48.

¹¹³ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 305.

¹¹⁴ Kraan, *Met het oog op moslims*, 136.

¹¹⁵ Kraan, *Met het oog op moslims*, 136.

als een verrijking van kerk en samenleving.¹¹⁶ Dit beeld veranderde toen de Rushdie-affaire losbarstte in 1989. Het verschijnen van het boek *De duivelsverzen*, werd in de islamitische landen, waaronder Iran, en ook bij moslims in Nederland, niet goed ontvangen. Rushdie werd als anti-islamitisch voorgesteld en de ayatollah Khomeini vaardigde een *fatwa* (rechtsuitspraak) uit over het leven van Salman Rushdie. Het gevolg was dat in grote delen van de islamitische wereld boekverbrandingen plaatsvonden en moslims de straat op gingen. Dat laatste gebeurde ook in Nederland, het was de eerste keer dat moslims publiekelijk van zich lieten horen. Een nieuwe scherpe toon over de islam in de Nederlandse samenleving werd vervolgens geuit en stond in contrast met wat voortrekkers van de dialoog in kerkelijke kring lieten horen die het opnamen voor de moslimgemeenschap, zoals Piet Reesink (in katholieke kring), Jan Slomp en Gé Spielman (in protestantse kring).¹¹⁷

Poorthuis denkt dat de plotselinge afkeer in de samenleving samenhangt met de snelle secularisatie.¹¹⁸ Nederland is eind jaren '80 geen christelijk land meer en er is door een groot deel van bevolking afscheid genomen van religie. Herinneringen aan christelijke bevoogding kwamen bovendien toen moslims om een verbod op het boek riepen. Er komt een spanning tussen het recht op vrijheid van meningsuiting en het verbod op discriminatie, een spanning die ook vandaag nog regelmatig speelt.¹¹⁹

In de jaren '90 groeit de kritische houding ten opzichte van de islam verder. Verschillende gebeurtenissen in de wereld dragen daaraan bij, zoals de val van de Berlijnse muur in 1989, de terugtrekking van de Sovjet-Unie uit het islamitische Afghanistan in datzelfde jaar en de eerste Golfoorlog van het Westen tegen Irak in 1990 en 1991. Iets later verscheen een boek over botsende beschavingen van Samuel Huntington (*Clash of Civilizations*, 1996) dat veel werd gelezen en door populistische politici werd aangehaald waaronder door Frits Bolkenstein. Een ander geluid klinkt in kerkelijke kring. Daar wordt juist gekozen voor dialoog en ontmoeting. De verschillende functionarissen voor de dialoog met moslims zorgden voor meerdere nota's en rapporten die op synodes werden besproken, zoals het rapport *Oproep en bemoediging inzake ontmoeting van christenen en moslims* dat door de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1991 werd aanvaard. Binnen de Nederlandse Hervormde Kerk was dat onder andere het rapport *Christenen, moslims en de communicatie van het Evangelie. Een bijdrage tot verdere bezinning* (1995).¹²⁰

Protestantse theologen als Dick Mulder, Jan Slomp en als tegenstem Henk Vroom hadden in protestants Nederland de grootste invloed in deze jaren.¹²¹ Waar de vroege Mulder voorzichtig was en reserves had om te spreken over dezelfde God van islam en christendom, brak hij hiermee in zijn latere werken en zag geen verschil in Allah en de God van Jezus Christus.¹²² Jan Slomp zette vraagtekens bij de traditionele zending onder moslims, de dialoog ging de plaats innemen van de oude exclusief-missionaire visie, maar dialoog ging ook niet zonder zending.¹²³ Henk Vroom was iemand van de kritische dialoog; hij balanceerde tussen

¹¹⁶ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 354.

¹¹⁷ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 334-338.

¹¹⁸ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 339.

¹¹⁹ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 352.

¹²⁰ Kraan, *Met het oog op moslims*, 128.

¹²¹ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 334-338.

¹²² Kraan, *Met het oog op moslims*, 61,

¹²³ Kraan, *Met het oog op moslims*, 70.

enerzijds exclusivisme en anderzijds relativisme.¹²⁴ Hij vond dat er buiten de kerk wel heil was, maar dat God nergens zo helder aan het licht komt als in Christus.¹²⁵

3.5 De jaren 2000-2021 en de rol van de PKN

Maatschappelijke ontwikkelingen

De aanslagen van 9/11 op de Twin Towers in New York (2001) en de moord op Theo van Gogh in Nederland (2004) hebben gezorgd voor een verdere kritische houding ten opzichte van islam en moslims. Pim Fortuyn speelde eerst in het politieke klimaat een belangrijke rol en later kiest Geert Wilders voor een nog radicalere toon.¹²⁶ Van recenter datum is de invloed van Thierry Baudet en andere (vooral) rechtse politici. Oude beelden van de islam herleefden, zoals het gevaar van de islam met de collectieve herinnering aan de opmars van de Turken. In de Verenigde Staten werd geroepen om een nieuwe kruistocht en 'war on terror' was de reactie van de president George Bush.¹²⁷ In Nederland heerste een klimaat van spanningen tussen tolerantie, gevaar van extremisme, botsing van beschavingen, vrouwenemancipatie (met voorvechter Ayaan Hirsi Ali tegen vrouwenbesnijdenis) en vrijheid van religie.¹²⁸ De islam werd regelmatig in de media neergezet als levensgevaarlijk en specifieke islamologen die aan het woord kwamen bevestigden dit beeld. Tevens zorgden de vele aanslagen die na 9/11 volgden (zoals Al Qaida, Boko Haram, de Taliban, IS en verschillende de aanslagen in Europa zoals op Charlie Hebdo (2015)) dat mensen bijna dagelijks geconfronteerd worden met beelden van geweld en terreur en moslims werden telkens gevraagd om dat uit te leggen.

Eind 2010 beleefden verschillende Arabische landen een golf van opstanden, protesten en revoluties, wat de Arabische lente is gaan heten. De directe aanleiding was de zelfdoding van een straathandelaar in Tunesië nadat hij geen werk kon vinden vanwege de corruptie in het land. Dit leidde onder andere tot het omverwerpen van de regering in Tunesië, het aftreden van president Mubarak in Egypte, het omverwerpen en uiteindelijk de dood van president Gadhafi in Libië en een langdurige burgeroorlog die nog altijd voortduurt in Syrië. Deze oorlog, en onder andere door de aanhoudende conflicten in Irak en Afghanistan, heeft een stroom van vluchtelingen veroorzaakt.¹²⁹ De meeste mensen worden in de omliggende landen opgevangen zoals in Jordanië en Libanon en Turkije, maar het aantal dat probeerde naar Europa te komen groeide en beleefde haar hoogtepunt (of beter dieptepunt) in 2015 met vele mislukte overtochten op de Middellandse Zee met vele doden als gevolg. De stroom vluchtelingen naar Europa leidde ook tot het gevoel van islamisering in Europa en de angst voor het verliezen van de christelijke beschaving.¹³⁰ Het beeld van het 'islamitische gevaar' laaide weer op. Het gevolg was dat Europa in 2016 de grenzen sloot en een deal met Turkije afsloot. Dit heeft geleid tot overvolle vluchtelingenkampen in landen in de regio en ook in Europese landen als Griekenland (zoals op het eiland Lesbos) en Italië (zoals op het eiland Lampedusa),

¹²⁴ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 419.

¹²⁵ Kraan, *Met het oog op moslims*, 93.

¹²⁶ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 19.

¹²⁷ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 425.

¹²⁸ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 441.

¹²⁹ <https://www.unhcr.org/nl/2022/03/syrie-10-jaar/>

¹³⁰ <https://nos.nl/artikel/2088385-wilders-geen-concessies-over-terugdringen-islam>

maar ook in Bosnië en Kroatië. Inmiddels spreekt de UNHCR van meer dan honderd miljoen vluchtelingen wereldwijd.¹³¹

Nota Integriteit en respect

Ook de kerken gingen zich opnieuw verhouden tot de islam. Ze waren verder naar de marge verschoven en dat leidde volgens Jaap Kraan ook tot marginalisering van de dialoog aangezien de kerk daar vaak het voortouw in nam.¹³² In deze roerige tijden na 9/11 vormden in 2004 na een lang samen op weg proces de Nederlands Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden samen de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Met de vorming van de PKN werd ook de dialoog met andere religies verankerd in de kerkorde (ordinantie 14-7-5). De dienstenorganisatie kreeg een groep 'Ontmoeting met Moslims' en organiseerden ontmoetingen en regionale netwerken.

In 2008 had de synode van de PKN zich uitgebreid bezonnen op het Israelisch-Palestijns conflict, dat leidde tot de behoefte van doordenking van islam en in 2010 verscheen de nota *Integriteit en respect*.¹³³ De nota werd voorafgegaan door een open brief van Hebe Kohlbrugge, Piet van Veldhuizen en anderen in 2009 die kritisch reageerden op het document *A Common Word* dat door de Wereldraad van Kerken aan alle kerken werd toegestuurd. Dit laatste document was een open brief van 138 moslimgeleerden (uit elke denominatie en denkrichting in de islam) uit 2007. Het was een antwoord aan paus Benedictus XVI en een boodschap voor alle kerken en alle christenen in de geest van open intellectuele uitwisseling en wederzijds begrip. Ze verklaarden de gemeenschappelijke basis tussen het christendom en de islam.¹³⁴ Volgens Kraan had de kritische Open Brief van een aantal leden van de PKN invloed op de te vormen nota.

De nota is geschreven door Bernard Reitsma, hoogleraar aan de VU met de leerstoel 'de kerk in de context van islam'. Hij is islamoloog en kent de problematiek van kerken in islamitische landen omdat hij onder meer doceerde in Libanon. De nota geeft informatie over de islam, ziet een mate van urgentie in de samenleving en gaat moeilijke thema's niet uit de weg. Het geeft zowel de spanningen weer als voorbeelden van samenwerking. Ook bevat een deel van de nota theologische beoordeling van de godsdienst wat in veel kerken tot dan toe nog niet aan bod is gekomen.¹³⁵ Volgens Kraan en ook Poorthuis ligt in de nota wel een behoorlijk accent op evangeliseren onder moslims en heeft het een wat conservatieve insteek waarbij een zekere angstvalligheid doorklinkt.¹³⁶ Ze zien een verschuiving naar de uniciteit van de verlossing in Christus die exclusief zou werken met een afwijzing van de islam als authentieke religie.¹³⁷ Hier lijkt weer de visie van Barth boven te komen drijven die scheiding aanbracht tussen geloof en religie en waarbij Allah en God niet dezelfde zijn. Ook zegt de nota dat de relatie van de kerk tot Israël en het jodendom een andere is dan die tot de islam. De relatie met Israël is ook expliciet verwoord in de kerkorde (K.O. I.7).

¹³¹ <https://www.unhcr.org/nl/2022/06/global-trends/>

¹³² Kraan, *Met het oog op moslims*, 124.

¹³³ Kraan, *Met het oog op moslims*, 129.

¹³⁴ <https://www.acommonword.com>

¹³⁵ Kraan, *Met het oog op moslims*, 129.

¹³⁶ Kraan, *Met het oog op moslims*, 131.

¹³⁷ Poorthuis, *Van harem tot Fitna*, 537.

Tijdens de bespreking van de nota bij de synode waren er ook veel kritische geluiden. Men vond het te exclusivistisch en mistte bijvoorbeeld het noemen van de kinderen van Abraham. Er waren ook leden die de nota onderschreven, maar die waren in de minderheid. Wel werd vanuit deze hoek de onopgeefbare verbondenheid met Israël gemist en werd dit via een amendement toegevoegd. De nota werd na toezeggingen van meerdere wijzigingen aangenomen en het gesprek hierover zou verder worden vervolgd in 2013.

Vervolgnota

In 2013 kwam er een vervolgrapport op de nota. Het bevatte een overzicht van verschillende kritieken en aanvullingen (zowel in oecumenisch verband als met moslims) en een positiebepaling. Deze zou als uitgangspunt voor het beleid gaan dienen. De nota is op heel wat punten aangepast, de toon is milder, er wordt minder geoordeeld en voorzichtiger geformuleerd en hierdoor is meer ruimte voor de opvatting dat God en Allah dezelfde zijn en dat samen bidden niet uitgesloten wordt. Ook de dialoog werd meer belangrijk gevonden en dit leidde er toe dat er een predikant in algemene dienst werd aangesteld voor de ontmoeting met moslims en migrantenkerken. Eerder waren namelijk islamologen die verbonden waren aan de kerk wegbezuinigd.¹³⁸

Uit de discussies rondom de nota en de vervolgnota blijkt dat de PKN pluriform is in haar gedachten en visie over de islam. Ze benadrukt dit ook in de vervolgnota evenals de diversiteit die er is binnen de islam. Vanwege die diversiteit is dialoog belangrijk en ze noemt in de vervolgnota drie vormen om de dialoog te voeren: 'dialoog van het verstand', 'dialoog van het hart' en 'dialoog van het leven.'¹³⁹ Om het gesprek in de PKN te voeren op het niveau van de gemeente is daarvoor een jaar later, in 2014, een handreiking verschenen.

Visienota's

Sinds 2012 zijn er drie verschillende visienota's verschenen; 'De hartslag van het leven' (2012), 'Kerk 2025: waar een Woord is, is een Weg' (2016) en 'Van U is de Toekomst', (2020). Alleen in de nota 'Kerk 2025' kon ik een citaat vinden waar verwezen werd naar religieuze anderen: "Hoe leren we op een authentieke en relevante manier het gesprek te voeren met onze tijdgenoten, met andersgelovigen – waarbij met name aan moslims gedacht kan worden –, met niet-gelovigen, met zinzoekers en 'spirituelen', met kerkverlaters en met hen die helemaal niet met christelijk geloof zijn opgevoed?"¹⁴⁰ Moslims worden hier met name genoemd in een breder kader van 'tijdgenoten'.

De stroom vluchtelingen naar Europa door de situatie in landen als Syrië en Irak in 2016 leidde ook in de PKN tot verdeeldheid, hieraan refereerde ik al in de inleiding. Recent, in mei 2022, heeft de PKN op haar website een handleiding voor een groepsgebesprek met moslims gepubliceerd.¹⁴¹ Hierin worden gemeenten uitgenodigd om als gemeenteleden met elkaar te praten over hoe de dialoog met moslims te voeren en ze geeft handvatten hoe de dialoog te voeren met moslims. Eén van de richtlijnen voor gesprek is: 'Probeer

¹³⁸ Kraan, *Met het oog op moslims*, 135.

¹³⁹ Generale Synode PKN, *Vervolgnota "Integriteit en Respect", reacties en aandachtspunten*, (MDO 13-01, april 2013), 16.

¹⁴⁰ Protestantse Kerk in Nederland, *Van U is de Toekomst, ontvankelijk en waakzaam leven van genade. Focus voor de Protestantse Kerk in Nederland op weg naar 2025*, (Utrecht: Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2020), 10.

¹⁴¹ <https://protestantsekerk.nl/idee/in-gesprek-met-moslims/>

elkaar niet te overtuigen van de eigen waarheid, maar zet de verschillen naast elkaar neer'. Daarnaast zijn heel wat gemeenten aangesloten bij interreligieuze platformen in de stad of regio.¹⁴² Over sommige van die initiatieven bericht de PKN in haar media.¹⁴³

Participatie van PKN

Naast de aandacht binnen de Raad van Kerken en de PKN zijn er nog twee initiatieven te noemen waarin de PKN betrokken is. De eerste is het interkerkelijk forum, de stichting 'Evangelie & Moslims'. De stichting geeft voorlichting over islam aan kerken of aan individuele christenen en bereidt hen voor om te getuigen van het evangelie onder moslims. Dit doet ze door middel van cursussen en toerusting en publiceert regelmatig documenten. Ook ondersteunt de stichting nieuwe gelovigen met een moslimachtergrond. Het tweede initiatief is het interlevensbeschouwelijk leiderschapsprogramma Emoena. Zij startte in 2019 met dit programma in Nederland. Emoena is een initiatief van allerlei verschillende religieuze stromingen, zoals boeddhisme, hindoeïsme, islam, jodendom, humanisme en christendom en heeft als taak het vergroten van kennis en begrip over verschillende levensbeschouwingen en dialoogvaardigheden en het ondersteunen van leiderschap.¹⁴⁴ De PKN is één van de grondleggers en de PThU zit in de adviesraad.

3.6 Conclusie

De meeste 'theologieën van religies' lijken in de context van een multireligieuze samenleving niet (meer) toereikend te zijn voor de interreligieuze dialoog. Ze wordt vaak te egocentrisch ingestoken waardoor het de neiging heeft om zich op een superieure wijze te gaan verhouden tot de ander. Hierdoor doet ze onvoldoende recht aan de eigenheid van de andere religie of wanneer dit wel wordt erkend blijft de ander een volkomen vreemde. Een ander model is de 'theologie van dialoog'. Deze heeft een relationele insteek en is meer gericht op interreligieuze praktijk. Missiologie is dan niet het vertrekpunt, maar dialoog. Dit betekent dat je de ander tegemoet treedt als subject, als ontmoetingspartner en niet als object waar je iets van moet vinden of positie moet innemen. Als je dan zoekt naar een gezamenlijk doel kun je met de religieuze ander samenwerken, een getuigen zijn vanuit je christen-zijn en voor de ander opkomen wanneer dat nodig is. Het is in die ontmoeting belangrijk om te erkennen dat de ander je kan verontrusten en dat er een spanning is tussen de mate van openheid naar de ander. Hierdoor komt er ruimte voor kwetsbaarheid in de dialoog.

We hebben door het historisch overzicht de ontmoetingen tussen moslims en christenen in Nederland gezien hoe de kerken en theologen zich daartoe telkens verhielden. In de decennia na de Tweede Wereldoorlog was deze positiever dan in de laatste twintig jaar. De kritische houding ten opzichte van de islam en moslims kwam eind jaren '80 op, maar de aanslag van 9/11 heeft dit verder verstevigd. Waar moslims eerst alleen als gastarbeider werden gezien, kreeg ze nu een gezicht als de religieuze ander die als bedreigend werd ervaren. We zagen dat de kerken eerst nog een ander geluid lieten horen en de dialoog

¹⁴² Ik kon hiervan geen cijfers vinden. Wel weet ik vanuit mijn eigen ervaring in drie verschillende gemeenten dat dit het geval was en van studiegenoten (ongeveer dertig) die weer in andere gemeenten stage liepen, dat dit bij de meeste van hen ook het geval was in 2021.

¹⁴³ "De Ontmoetingskerk in Enschede: plek van verbinding tussen verschillen" in *Woord & Weg* maart 2019, geraadpleegd via <https://protestantsekerk.nl/verdieping/de-ontmoetingskerk-in-enschede-plek-van-verbinding-tussen-alle-verschillen/>.

¹⁴⁴ <https://www.emoena.nl/wie/>

zochten, maar dat deze stemmen later wat verstomden. In de verschenen nota's van de laatste tien jaar is de PKN zoekende in haar visie op de islam en blijkt dat het kerkverband pluriform is, ook in deze relatie.

Nu we de concepten van dialoog en de context van de beeldvorming over de islam in Nederland hebben besproken, gaan we in het volgende hoofdstuk paus Franciscus analyseren. Hoe gaat hij de dialoog aan met moslims? Kunnen we iets van de eerder genoemde modellen in zijn discours terugvinden? Hoe gaat hij de ontmoeting aan in een context van spanningen en negatieve beeldvorming van de islam?

Hoofdstuk 4 Dialoog tussen paus Franciscus en moslims

In dit hoofdstuk bespreek ik paus Franciscus en zijn dialoog met moslims. De deelvraag die ik in dit hoofdstuk beantwoord, is: *Wat is de theologie van paus Franciscus wat betreft de dialoog met moslims?* Dit zal ik doen aan de hand van de methode discoursanalyse zoals verantwoord in hoofdstuk 2. De beantwoording van deze deelvraag vormt een belangrijk onderdeel van deze thesis. Wanneer we zijn theologie helder hebben, kunnen we verbindingen gaan leggen met de PKN en kijken wat zij daarvan kan leren.

Om een beeld te geven wie de paus is en waar zijn drive voor de dialoog vandaan komt, schets ik eerst een historisch overzicht van zijn leven en vorming en beschrijf ik vanuit secundaire literatuur wat zijn visie op dialoog met moslims is. Na deze beschrijvingen geef ik de resultaten weer van de discoursanalyse van de primaire bronnen van paus Franciscus. Dit laatste zal het grootste deel van het hoofdstuk in beslag nemen.

4.1 Historisch overzicht van paus Franciscus

Paus Benedictus XVI kondigde op 11 februari 2013 onverwacht aan dat hij op 28 februari dat jaar zou aftreden. Op 13 maart 2013 werd Jorge Bergoglio, op de tweede dag van het conclaaf, in de vijfde stemronde verkozen tot de 266e bisschop van Rome. Met zijn naamkeuze voor Franciscus, naar de oprichter van de orde van franciscanen, als jezuïet en met zijn verschijning en eerste woorden vanaf het balkon, liet hij gelijk blijken welke koers hij zou gaan varen. Het was een teken van verandering, een arme kerk die onderweg is, bouwt en belijdt dat Christus de gekruisigde de redder is voor de hele mensheid en voor elk mens.¹⁴⁵

Jorge Bergoglio is geboren in 1936 in de stad die hij later als aartsbisschop diende, Buenos Aires. Hij groeide op in een eenvoudig en arm gezin, maar had geen gebrek aan de noodzakelijke dingen.¹⁴⁶ Zijn vader was een immigrant uit Italië en was spoorwegwerker en zijn moeder was huisvrouw. Sinds zijn middelbare school periode werd hij door zijn vader aangespoord om te gaan werken zodat hij al jong gewend zou zijn om verantwoordelijkheid te dragen. Zijn eenvoudige komaf zal hij altijd blijven koesteren, later als priester, als aartsbisschop en als paus. De Kerk mag volgens zijn visie niet een kerk voor de elite worden en niemand mag worden uitgesloten. Dat was zijn mening toen hij aartsbisschop was en ook als paus draagt hij dat uit.¹⁴⁷

In zijn tienerjaren liep Bergoglio een infectie op aan de longen, met als gevolg dat een long is verwijderd. Dat betekende dat hij zich lichamelijk niet zwaar mocht inspannen, iets waar hij de rest van zijn leven rekening mee moest houden. Nadat hij een opleiding scheikunde had afgerond, besloot hij op eenentwintigjarige leeftijd priester te worden. Hij ging in 1958 naar een seminarie van de jezuïeten in Buenos Aires en volgde ook studies literatuur, wijsbegeerte en psychologie aan verschillende universiteiten.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Andrea Torielli, *Francis, pope of a New World*. (San Francisco: Ignatius Press, 2013), 18.

¹⁴⁶ Torielli, *Francis, pope of a New World*, 56.

¹⁴⁷ Torielli, *Francis, pope of a New World*, 85.

¹⁴⁸ M. Borghesi. *The Mind of Pope Francis: Jorge Mario Bergoglio's Intellectual Journey*. (Liturgical Press Academic, 2018), 74.

In hetzelfde jaar dat hij zich bij de jezuïeten aansloot werd Giuseppe Angelo Roncalli gekozen tot paus Johannes XXIII. Terwijl Bergoglio novice en student was, riep deze paus het Tweede Vaticaans concilie bijeen en verscheen van zijn hand de encycliek *Pacem in Terris* (1963), waarin hij alle mensen dringend opriep samen te werken aan wereldvrede. Deze encycliek was voor het eerst in de pauselijke geschiedenis ook gericht op mensen van goede wil buiten de kerk.¹⁴⁹ Paus Johannes noemde de katholieke kerk een kerk van de armen en hij zette de katholieke kerk op het pad naar warmere, meer respectvolle relaties met volgelingen van andere religies. Volgens Leo Lefebure waren de daden van deze paus voor hem een voorbeeld voor zijn latere werkzaamheden en is dit ook te zien in zijn exhortatie *Evangelii Gaudium* (2013). Paus Franciscus hernieuwt daarin de eerdere oproep van Johannes XXIII en nodigt katholieken uit om na te denken over de vraag hoe ze effectiever en vreugdevoller kunnen omgaan met gelovigen van andere religies en met de vele armen en lijdenden.¹⁵⁰

In zijn bediening als jezuïet - hij was provinciaal overste in Argentinië van 1973 tot 1979 - werd hij gevormd door de 32e Algemene Congregatie Sociëteit van Jezus in 1975. Uitgangspunt van deze congregatie was dat het werk voor gerechtigheid een integraal onderdeel is van de missie van de samenleving om het christelijk geloof te verkondigen.¹⁵¹ Dit was deels ten tijde van de militaire junta onder leiding van Jorge Videla. De jonge Jorge Bergoglio maakte de politieke spanningen en ook de polarisatie binnen de orde onder leiding van generaal-overste Pedro Arrupe (1965-1983) bewust mee.¹⁵² Onder zijn leiding was de belangrijkste ethos in de tweede helft van de twintigste eeuw 'gerechtigheid'. Christelijke vrijheid had volgens Arrupe behalve met het vrijmaken van zonde ook te maken met vrijmaken van armoede en onrechtvaardigheid.¹⁵³ Zijn voorganger Jean-Baptiste Janssens (1946-1964) had in 1949 al een belangrijke sociale instructie geschreven voor het dichten van de groeiende kloof die vanaf de jaren dertig was ontstaan tussen de arbeiders en de Kerk.¹⁵⁴ Zowel Janssens als Arrupe had een forse koerswijziging teweeggebracht. Beiden waren maatschappelijk bevlogen en hun visie was dat 'de blijde boodschap van het evangelie' alleen kon aanslaan als aan sociale en economische behoeften van de mensen was voldaan.¹⁵⁵

In diezelfde jaren kwam de bevrijdingstheologie op in Latijns-Amerika. Onder de bevrijdingstheologen bevonden zich ook jezuïeten, zoals Jon Sobrino.¹⁵⁶ Deze politieke en sociale betrokkenheid leidde tot polarisatie binnen de orde en ook tot spanningen tussen de orde en het Vaticaan. Jorge Bergoglio maakte als priester en als provinciaal overste van de jezuïeten in Argentinië deze spanningen van dichtbij mee. Zijn bestuurservaring in deze tijden zorgde ervoor dat hij zich later als aartsbisschop liet leiden door ontmoeting en eenheid en was hij alert op partijvorming en verwijdering.¹⁵⁷

¹⁴⁹ Leo D. Lefebure. "Be Friends and Help the World: The Contributions of Pope Francis to Interreligious and Secular Relations", in *Pope Francis and Interreligious Dialogue Religious Thinkers Engage with Recent Papal Initiatives*, Edited by Harold Kasimow & Alan Race. (Springer International Publishing, Palgrave Macmillan), 2018: 305.

¹⁵⁰ Lefebure. "Be Friends and Help the World", 306.

¹⁵¹ Lefebure. "Be Friends and Help the World", 305.

¹⁵² Monic Slingerland, *Paus Franciscus, het eerste jaar. Revolutie van tederheid*. (Baarn: Adveniat Geloofseducatie B.V., 2014), 108.

¹⁵³ Jonathan Wright, *De jezuïeten. Missie, mythen en methoden*. (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2004), 281

¹⁵⁴ Joep van Gennip, "'Ik leerde dat rechtvaardigheid een hogere deugd is dan caritas': Het bedrijfsapostolaat van de Nederlandse jezuïeten in ignatiaans perspectief, 1946-1988: een introductie", In *Portretten van sociale spiritualiteit*, ed H. Westerink, et al, (Heeswijk: Berne Media, 2018), [1].

¹⁵⁵ Van Gennip, Het *bedrijfsapostolaat*, [8].

¹⁵⁶ Slingerland, *Paus Franciscus*, 108.

¹⁵⁷ Slingerland, *Paus Franciscus*, 10-13.

Tijdens zijn jaren als hulpbisschop van Buenos Aires, daarna als coadjutor met recht van opvolging en tenslotte als kardinaal-aartsbisschop van Buenos Aires onderhield Bergoglio warme betrekkingen met de plaatselijke joodse en moslimgemeenschappen.¹⁵⁸ Bij zijn aantreden als paus in 2013 beschreven leiders van de moslimgemeenschap in Argentinië, Sheij Mohsen Ali en Dr. Sumer Noufour (secretaris-generaal van het Islamitisch Centrum van de Republiek Argentinië), kardinaal Bergoglio als 'pro-dialoog': "Hij toonde zich altijd als een vriend van de islamitische gemeenschap."¹⁵⁹ Paus Franciscus zei over deze periode recent in een interview hierover: "Als aartsbisschop van Buenos Aires heb ik christenen, joden en moslims samengebracht in een vruchtbare dialoog. Het is een van de initiatieven waar ik het meest trots op ben."¹⁶⁰

Volgens Massimo Borghesi liet Bergoglio zich als jezuïet inspireren door de spiritualiteit van de orde en zijn leraren zijn degenen wier werk zijn manier van denken vormde. Dit waren intellectuelen, filosofen en theologen van de jezuïetenorde.¹⁶¹ Bergoglio's hele denksysteem is er volgens Borghesi een van verzoening. Niet zozeer optimistisch en naïef, maar eerder dramatisch, gekenmerkt door de spanningen en ervaringen die hij in de tragische context van Argentinië in de jaren '60 en '70 meemaakte.¹⁶² Hij vocht voor een synthese van de tegenstellingen met een theoretische/praktische/religieuze poging om een antinomische eenheid voor te stellen. Dit is ook terug te zien in een aantal basisprincipes die Bergoglio in de jaren '70 ontwikkelde: (1) eenheid boven conflict, (2) het geheel gaat boven de delen, (3) tijd gaat boven ruimte (het belang dat aan processen wordt toegekend boven het verlangen voor overheersing die vraagt om de bezetting van ruimtes) en (4) realiteit gaat boven ideeën (was bedoeld om de abstractheid van ideologieën tegen te gaan).¹⁶³ Zijn uitgangspunten gaan niet uit van eenheid door reductie, want dat is relatief eenvoudig, maar niet blijvend. Moeilijker is het om een eenheid te smeden die verschillen niet opheft of conflicten vermindert.¹⁶⁴

Op de vraag om zichzelf te omschrijven antwoordde de paus: "Ik ben een zondaar naar wie de Heer heeft gekeken." Deze zelfbeschrijving geeft volgens Leo Lefebure vorm aan alle relaties van paus Franciscus: met God, met zichzelf, met de katholieke gemeenschap, met andere christenen, met volgelingen van andere religieuze paden, evenals met degenen die niet religieus zijn.¹⁶⁵

4.2 Secundaire literatuur over paus Franciscus en zijn dialoog met moslims

Volgens Traore is het discours van Franciscus over dialoog uniek en innovatief. De paus heeft zijn gedachten over islam en moslims verweven met de lessen van het Tweede Vaticaans Concilie. In lijn met zijn voorganger paus Paulus VI neemt hij als vertrekpunt de relatie met elke mens, waarna hij wat betreft de dialoog met andere religies de abrahamitische religies afzonderlijk noemt in lijn met *Nostra Aetate*.¹⁶⁶ Maar hij gebruikt ook andere woorden wanneer het gaat over moslims. Waar in documenten van Vaticanum II gelovigen in 'katholieken en niet-katholieken' werden ingedeeld gebruikt Franciscus 'christenen en niet-

¹⁵⁸ Lefebure. "Be Friends and Help the World", 305.

¹⁵⁹ Lefebure. "Be Friends and Help the World", 305.

¹⁶⁰ Hendro Munsterman, "Paus wil patriarch Kirill toch niet ontmoeten: 'Kan verwarring veroorzaken'", *Nederlands Dagblad*, 22 april 2022.

¹⁶¹ Borghesi. *The Mind of Pope Francis*, 69.

¹⁶² Borghesi. *The Mind of Pope Francis*, 21.

¹⁶³ Borghesi, *The Mind of Pope Francis*, 84-89.

¹⁶⁴ Borghesi. *The Mind of Pope Francis*, 85.

¹⁶⁵ Lefebure. "Be Friends and Help the World", 304.

¹⁶⁶ Traore, "What Is True and Holy in Islam", 254.

christenen', maar ook 'volgelingen van islam'. Ook Ataullah Siddiqui zegt dat paus Franciscus een andere weg inslaat wat betreft dialoog dan zijn voorgangers, met name ten opzichte van paus Johannes Paulus II.¹⁶⁷ Hij legde de nadruk op zending en dialoog en hierdoor ontstond volgens Siddiqui een spanning dat een priester van een parochie een priester kon zijn van dialoog en op hetzelfde moment een priester van zending.¹⁶⁸ Paus Franciscus legt volgens Siddiqui meer de nadruk op (interreligieuze) dialoog. Deze is volgens de paus een noodzakelijk voorwaarde voor vrede en rechtvaardigheid en tevens een plicht voor elke christen en moslim.

Toch ervaren veel interreligieuze partners een spanning tussen missie en dialoog in het werk van paus Franciscus.¹⁶⁹ Aan de ene kant wil paus Franciscus interreligieuze en seculiere relaties van respect en wederkerigheid bevorderen en een einde maken aan alle bekering en agressieve concurrentie. Anderzijds zet paus Franciscus zich ook in om Jezus Christus te verkondigen als de vleesgeworden barmhartigheid van God en de unieke Verlosser van de wereld. Pluralisten in verschillende tradities hebben volgens Lefebure zijn perspectief voor het behouden van een claim van superioriteit voor de christelijke traditie boven anderen aangevochten.¹⁷⁰ Volgens Stephen Roberts volgt paus Franciscus de inclusivistische lijn van het Tweede Vaticaans Concilie door theologische ruimte te scheppen voor de religieuze ander zonder de centrale overtuigingen van het katholieke christendom los te laten.¹⁷¹ De heilswaarde van niet-christelijke religies wordt bevestigd, zij het geheel op basis van een christelijk begrip van de aard van het heil.

Veel van wat paus Franciscus heeft gezegd over dialoog en de relatie tussen de religies komt volgens Roberts naar voren in de context van een zorg voor het algemeen welzijn, een concept dat zelf geworteld is in de traditie van de katholieke sociale leer.¹⁷² Hij kiest hierbij voor de periferieën, dus voor mensen die kwetsbaar zijn, zoals migranten, en volgens Roberts ligt deze insteek verankerd in de ervaring die de paus heeft vanuit de bevrijdingstheologie in Zuid-Amerika.¹⁷³ Het valt Aldona Pikwo op dat de paus in zijn laatste encycliek *Fratelli Tutti* niet aan de documenten van het Tweede Vaticaans Concilie refereert, maar dat hij vooral reageert op de situatie in het hier en nu.¹⁷⁴ Hij heeft oog voor de vluchtelingen- en migrantenstromen en wijst alle vormen van geweld en uitbuiting af. Hij presenteert geen plan of een uitgebreide probleemomschrijving, maar sommeert tot directe actie. Broederschap vraagt namelijk dat een mens in nood geholpen wordt. Roberts beschrijft dit als samenwerken in Gods koninkrijk, waartoe paus Franciscus zijn hoorders, dus ook volgelingen van andere religies, oproept.¹⁷⁵ Ook volgens Traore is paus Franciscus meer een man die oproept tot concrete veranderingen.¹⁷⁶

¹⁶⁷ Ataullah Siddiqui, "Pope Francis, Islam, and Dialogue" in: *Pope Francis and Interreligious Dialogue Religious Thinkers Engage with Recent Papal Initiatives*, Harold Kasimow en Alan Race, (Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, 2018), 172.

¹⁶⁸ Siddiqui, "Pope Francis, Islam, and Dialogue", 173.

¹⁶⁹ Lefebure. "Be Friends and Help the World", 311.

¹⁷⁰ Lefebure. "Be Friends and Help the World", 311.

¹⁷¹ Roberts, "Is the Pope Catholic?", 132.

¹⁷² Stephen B. Roberts, "Is the Pope Catholic? A Question of Identity in Pope Francis's Practical Theology of Interreligious Dialogue." in *Pope Francis and Interreligious Dialogue Religious Thinkers Engage with Recent Papal Initiatives*, Edited by Harold Kasimow & Alan Race. (Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, 2018), 134.

¹⁷³ Roberts, "Is the Pope Catholic?", 134-141.

¹⁷⁴ Aldona Pikwo en Zofia Sawicka, "Humanitarian aspects of the migration policy towards the muslim population in terms of the encyclical *Fratelli Tutti* by pope Francis". (*European Journal of Science and Theology* 17 6 (2021)), 49.

¹⁷⁵ Roberts, "Is the Pope Catholic?", 134-141.

¹⁷⁶ Traore, "What Is True and Holy in Islam", 246.

Dat de paus aandacht heeft voor de hele mensheid merkt ook Aminah Hoti, zelf moslim, op. Paus Franciscus toont daarvoor een oprechte passie en reikt de vluchtelingen van vandaag de hand, die voornamelijk moslims zijn.¹⁷⁷ Ze maakt een vergelijking met de naamgenoot van de paus, Franciscus van Assisi, en ziet bij hem een zelfde geest van betrokkenheid bij de ander; iemand die verschillende kwetsbare gemeenschappen de hand reikt. Hoti waardeert ook de inzet van paus Franciscus om zijn religieuze identiteit in dialoog te behouden. Ze merkt op dat sommige moslims haar hebben verteld dat interreligieuze dialoog noodzakelijkerwijs iemands geloof verzwakt of verdunt en ze prijst paus Franciscus voor het benadrukken dat dialoog niet vereist dat iemand afstand doet van zijn identiteit of compromissen sluit met zijn geloof.¹⁷⁸

4.3 Resultaten van de discoursanalyse

De teksten van paus Franciscus heb ik op basis van genres geselecteerd zoals in hoofdstuk 2 is onderbouwd. In onderstaande tabel 1 is hiervan een grove indeling te zien, in bijlage 1 een uitgebreide. In bijlage 2 zijn alle resultaten van de geanalyseerde teksten te vinden met mindmaps, overzichten en woordwolken. In deze paragraaf geef ik een samenvatting van stap 1 en 2 van de discoursanalyse. Daarna volgen stap 3 en 4, waar ik de verbanden en betekenis van de woorden of statements weergeef en de theologie van islam van paus Franciscus uiteenzet. Ik heb in de analyse Engelse vertalingen gebruikt, maar wanneer ik citeer uit encyclieken of de exhortatie dan gebruik ik de officiële Nederlandse vertaling.

Tabel 1. Overzicht genres en aantallen teksten paus Franciscus

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Encycliek	x		x					x		3
Exhortatie	x									1
Toespraak		x	x	x	x		x		x	
<i>aantal landen</i>		4	1	1	2		2		1	11
<i>aantal toespraken</i>		7	2	2	3		3		2	19
Totaal aantal teksten										23

4.3.1 Stap 1 en 2: context- en linguïstische analyse

Een eerste stap is het analyseren van de context van de documenten. Tot wie richt paus Franciscus zich? Wie is zijn doelgroep? Wat is de aanleiding voor het document of toespraak? Wanneer vindt het plaats of verschijnt het document? Onder welke omstandigheden? Een tweede stap is de linguïstische analyse. Daarin zoeken we naar woorden (zelfstandige naamwoorden en werkwoorden) of citaten, overeenkomstig de deelvraagstelling: *Wat is de theologie van paus Franciscus wat betreft de dialoog met moslims?* In een samenvatting geef deze stappen per document of toespraak weer.

¹⁷⁷ Hoti. "Pope Francis's Compassion", 149.

¹⁷⁸ Hoti. "Pope Francis's Compassion", 163.

Encycliek *Lumen Fidei*

De taal in *Lumen Fidei* is anders dan in de encyclieken die daarna volgen. Dit komt doordat *Lumen Fidei* voor een groot deel geschreven is door paus Benedictus XVI. Deze had een jaar van geloof uitgeroepen voor het kerkelijk jaar van 2012/2013 en had eerder een aantal encyclieken geschreven die gingen over hoop (*Spe Salvi* uit 2007) en liefde (*Deus Caritas Est* uit 2005). Deze encycliek kan gezien worden in het verlengde daarvan als derde in de rij van geloof, hoop en liefde. In deze encycliek wordt gesproken over broeders en zusters en dialoog met andere religies (*different religions*), maar niet expliciet. Dialoog gaat over dialoog met God en met de (eigen) gemeenschap. De nadruk ligt op geloof (*faith* 400 x), God (247 x), liefde (*love* 168 x), leven (*life* 93 x) en waarheid (*truth* 85 x), waarbij de nadruk vooral ligt op geloof waar de encycliek met name over gaat.

Een eerste aanzet geeft de paus ten aanzien van broederschap. Hij gebruikt hier de term *brotherhood*, later zal hij *fraternity* gebruiken. De passage waar 'broeders en zusters' genoemd wordt, gaat als volgt: "God roept Abraham op om weg te trekken uit zijn land en belooft dat Hij Abraham zal maken tot een grote natie, tot een groot volk waarop Gods zegen rust. In de loop van de heilsgeschiedenis ontdekt de mens dat God alle broeders en zusters deelachtig wil maken aan de éne zegen die in Jezus tot volheid komt, opdat allen één worden. De onuitputtelijke liefde van de Vader wordt ons in Jezus, ook door de aanwezigheid van een broeder meegedeeld. Het geloof leert ons te zien dat elke mens een zegen in zich draagt voor mij en dat het licht van Gods gelaat mij verlicht via het gezicht van mijn broeder." (54) Ik zie in deze passage al iets van de theologie van paus Franciscus van de manier waarop hij de ander tegemoet wil treden. In zijn toespraken en officiële documenten die volgen, geeft hij hier explicieter woorden aan.

Exhortatie *Evangelii Gaudium*

De tekst is gericht aan de bisschoppen, priesters en diakens, gewijde personen en aan alle leken gelovigen. De exhortatie *Evangelii Gaudium* verscheen in november 2013, dus nog in het eerste jaar van het pontificaat van paus Franciscus. Ze was bedoeld als een samenvatting van de bisschoppensynode 'over een nieuwe evangelisatie', dat onder paus Benedictus XVI bijeen was gekomen in oktober 2012. In tegenstelling tot de encycliek *Lumen Fidei* is deze exhortatie volledig van de hand van paus Franciscus.

De woorden die paus Franciscus gebruikt in deze exhortatie zijn anderen dan in de eerder verschenen encycliek. In de taal gaat het om mensen, het menselijke, het leven, de maatschappij en personen. Ook gebruikt hij woorden die vanuit de Kerk meer naar buiten zijn gericht, zoals missie, evangelisatie, dialoog. Daarnaast noemt hij gerechtigheid, rechten en waardigheid. De blik is op de omgeving en niet naar binnen gericht. Hij zegt dat heel duidelijk in deze exhortatie: "Laten wij erop uitgaan, laten wij uitgaan om aan allen het leven van Jezus Christus aan te bieden. (...) ik geeft de voorkeur aan een Kerk die gekneusd, gewond en vuil is, omdat zij langs de straten is uitgetrokken, boven een Kerk die ziek is, omdat zij gesloten is en uit gemakzucht zich vastklampt aan eigen zekerheden. Ik wil geen Kerk die zich erom bekommert het middelpunt te zijn en uiteindelijk opgesloten raakt in een wirwar van obsessies en procedures." (49)

De interreligieuze dialoog noemt hij een voorwaarde voor vrede in de wereld en is een plicht voor alle religieuze groepen. De relatie met de volgelingen van de islam is van groot belangrijk geworden aangezien ze nu aanzienlijk aanwezig zijn, ook door immigratie, in veel traditioneel christelijke landen en vanwege de

christenen die leven in de landen waar overwegend moslims wonen. Hij maakt hier een onderscheid in landen (westerse en islamitische). Door het gebruik van de wij-vorm is hij verbonden met zowel de christenen in de westerse landen als met de christenen die leven in islamitische landen. In lijn met het Tweede Vaticaans Concilie zegt paus Franciscus onomwonden dat moslims dezelfde God aanbidden en in dezelfde God geloven. Ook zegt hij dat de heilige geschriften van de islam een gedeelte van de christelijke leer bewaren en dat hij bewondering heeft voor de dagelijkse toewijding aan gebed en religieuze riten. Hij gaat dus niet zozeer in op verschillen, maar waardeert wat voor hem waar is in islam, waarbij het accent ligt op de praktijk en minder op leerstellingen. Dat onderstreept hij met vier punten die essentieel zijn in de dialoog: (1) een passende vorming waarbij het behouden van de eigen identiteit van belang is, (2) met meer genegenheid en respect de immigranten uit de islam ontvangen, (3) dit geldt ook andersom, dat christenen in de landen waar de bevolking overwegend moslim is in vrijheid hun eredienst kunnen vieren en (4) dat er genegenheid moet zijn jegens de authentieke gelovigen van de islam.

Toespraken 2014

Tussen het verschijnen van zijn exhortatie *Evangelii Gaudium* en zijn tweede encycliciek *Laudato Si'* heeft paus Franciscus vier landen bezocht waar overwegend moslims wonen: Jordanië, Palestina, Albanië en Turkije.

Jordanië en Palestina

Het heilige land bezocht paus Franciscus in mei 2014; het was zijn eerste officiële bezoek aan een land buiten Italië (hierbij laat ik zijn bezoek aan de wereldjongerendagen in Rio de Janeiro buiten beschouwing). Jordanië en Palestina zijn ook de eerste landen die hij bezoekt waar overwegend moslims wonen. Hij bracht het bezoek aan het heilige land ter gelegenheid van het vijftigjarig jubileum van de ontmoeting die had plaatsgevonden tussen paus Paulus VI en de patriarch Athenagoras. In Jordanië en Palestina spreekt hij tot de president en andere autoriteiten van het land, in Jeruzalem spreekt hij met de religieuze moslimleider, de grootmoefi.

In Jordanië richt hij zich met name op vrijheid (*freedom*) en vrede (*peace*). Hij noemt dat zowel jodendom, christendom als islam een geschiedenis in het land heeft. Hij heeft aandacht zowel voor de minderheidspositie van christenen in het land als voor de vele vluchtelingen die het land heeft opgevangen. Hij prijst het klimaat van religieuze vrijheid in het land en het leiderschap van de koning als vredestitcher. Hij hoopt dat zijn bezoek eraan bijdraagt dat de relatie tussen moslims en christenen in het land versterkt wordt en de gelijkwaardigheid van alle inwoners vergroot.

In Palestina staat vooral vrede (*peace*) centraal; hij noemt het dertien maal. De conflicten zorgen voor lijden in het gebied en de paus roept de leiders van beide staten (hij noemt expliciet Palestina en Israël) de weg van vrede te gaan. In de toespraak noemt hij zijn toehoorders broeders en zusters en zegt hij dat 'we allen' (zonder expliciet te noemen wie) kinderen van God zijn.

In zijn toespraak aan de grootmoefi in Jeruzalem schetst hij zichzelf vooral als pelgrim (*pilgrim*) in de voetsporen van Abraham. Abraham is de vader in geloof (van de drie religies) en een groot voorbeeld om te volgen. Zijn wens in deze ontmoeting is om te werken aan vrede en gerechtigheid. Hij roept alle

abrahamitische gemeenschappen op om elkaar te respecteren als broeders en zusters, het lijden van de ander te leren begrijpen en geen geweld in naam van God te gebruiken.

Albanië

Albanië is het eerste bezoek aan een Europees land en hij bezoekt het in september 2014. Hij houdt er twee toespraken; één gericht aan de autoriteiten van het land, waaronder de president en premier, en de tweede is voor de religieuze leiders van het land.

Rechten (*rights*), religie (*religion/ious*) en vrijheid (*freedom*) komen regelmatig terug in zijn toespraak aan de autoriteiten. Hij refereert aan de weerbarstige geschiedenis van het land en veroordeelt het geweld dat door extremistische groepen wordt gepleegd. Albanië ziet hij als een voorbeeld van vreedzaam samenleven van verschillende religies met een meerderheid van moslims. Hij benadrukt regelmatig in zijn toespraak de vrijheid, gekoppeld aan woorden als mensenrechten, vrede, vertrouwen, hoop en rechtvaardigheid. Dialoog gaat samen met respect voor verschillen en particuliere identiteiten. Hij noemt katholieken en orthodoxen hier expliciet, hij sluit hierbij aan bij de samenstelling van de kerken in de regio. Jodendom of andere religies noemt hij niet. Ten slotte stipt hij de nieuwe uitdagingen als duurzaamheid, globalisering en economie aan.

In de toespraak voor religieuze leiders spreekt hij ze aan met 'vrienden' en hij noemt hen een aantal keer 'broeders en zusters'. De nadruk ligt hier ook op vrijheid voor elk individu, maar ook op religie en dialoog. Deze woorden verbindt hij aan elkaar. (Religieuze) vrijheid is dat je elkaar ziet als broers en zussen vanuit je eigen identiteit (hij ageert tegen relativisme) en het gaat over de zorg voor het gemeenschappelijk belang (hier gebruikt hij nog niet het woord huis), het gaat hier over sociale gerechtigheid en economische ontwikkeling.

Turkije

In november 2014 bezoekt hij Turkije en houdt hij een toespraak gericht aan de autoriteiten, en een voor het departement dat zich bezighoudt met religieuze zaken. Christenen in Turkije vormen een kleine minderheid. President Erdogan laat steeds meer ruimte voor islam in het officieel seculiere Turkije. Oecumene, godsdienstvrijheid en interreligieuze dialoog staan op de agenda.

Tijdens zijn toespraak aan de autoriteiten spreekt de paus over vrede, de rol van Turkije daarin en over de opvang van vluchtelingen. Dialoog is belangrijk en daarbij de gelijkwaardigheid van alle inwoners. Dit laatste benadrukt hij door moslims, joden en christenen te noemen en te wijzen op gelijke rechten en plichten. Zowel respect van het menselijk leven als vrijheid van religie is belangrijk om een einde te maken aan terrorisme en fundamentalisme. Hij koppelt de waardigheid van mensen en bestrijding van armoede aan duurzaamheid en bescherming van de schepping. Turkije heeft hierin een grote verantwoordelijkheid.

De toespraak voor religieuze en burgerlijke autoriteiten heeft een beetje dezelfde tone of voice, maar legt meer de nadruk op de religies. De paus benadrukt de verantwoordelijkheid van de leiders daarin en spreekt in de meervoud/de gezamenlijkheid: 'wij, moslims en christenen'. Ook hier wordt de waarde van elk mensenleven genoemd en hij roept de leiders op om samen te werken. Hij benadrukt het broederschap en de interreligieuze dialoog tussen christenen en moslims ondanks verschillen. Ook noemt hij de aartsvader Abraham. Andere religies of stromingen worden niet genoemd.

Encycliek *Laudato Si'*

In mei 2015 verschijnt de tweede encycliek van paus Franciscus, *Laudato Si'*. De paus richt zich in deze encycliek tot alle mensen (3). Waar hij zich in zijn exhortatie *Evangelii Gaudium* richtte tot alle mensen van de Kerk, met als doel een missionaire vernieuwing aan te moedigen, wil hij nu met alle mensen in dialoog gaan over het gemeenschappelijke huis.

De encycliek gaat over de zorg voor de schepping in dialoog met alle mensen, om met elkaar te zorgen voor het gemeenschappelijke huis. Woorden die het meest worden gebruikt zijn *human* (de combinatie *human beings* en *human life* komen het meeste voor), *God*, *social*, *goods* en *ecology*. Het gaat weinig over andere religies of interreligieuze dialoog. Wel gaat het over relaties en dialoog met de omgeving. Alles staat met elkaar in verbinding. *Brother* en *fraternity* komen een paar keer voor, maar daar ligt niet het accent op.

Hij brengt godsdiensten en religies een aantal keer naar voren door te wijzen op de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het gemeenschappelijke huis. De rijkdommen van cultuur en spiritualiteit kunnen daarbij helpen. Alle wijsheden moeten worden gebruikt, zegt de paus, ook die van de religies. Dit noemt hij tegen sceptici van religies, die zich op de wetenschap alleen baseren. Hij wijst erop dat het grootste deel van de wereldbevolking zich ziet als gelovige en dat godsdiensten met elkaar in dialoog moeten treden om te zorgen voor de natuur, het beschermen van de armen en het bouwen aan netwerk van respect en broederschap. Een oude les in verschillende godsdiensten is: 'minder is meer'. Ten slotte is het opvallend dat de paus in een voetnoot een (niet heel bekende) soefi-mysticus aanhaalt.

Toespraken 2015 tot en met 2019

Tussen zijn tweede en derde encycliek in bezocht paus Franciscus zes landen met een overwegend moslimbevolking: Bosnië-Herzegovina, Azerbeidzjan, Egypte, Bangladesh, Verenigde Arabische Emiraten en Marokko. Hij hield in deze landen meerdere toespraken.

Bosnië-Herzegovina

In zijn toespraak aan autoriteiten spreekt hij zijn toehoorders aan met broeders en zusters. Hij laat vervolgens het woord 'broederschap' niet prominent terugkomen, maar is wel gericht op vrede en dialoog. Hij erkent de geschiedenis van het land met de spanningen en oorlogen. Tegelijk prijst hij het eeuwenlange en ook recente samenleven van verschillende religies, tradities en culturen in het land. Hij ziet de stad en het land als een voorbeeld voor de wereld. Hij roept de leiders op tot het beschermen van de rechten van elk mens. Ook noemt hij de Kerk zelf, die haar inspiratie haalt uit Jezus, de goddelijke leraar.

Bij zijn ontmoeting met religieuze leiders ligt de nadruk op de interreligieuze dialoog en op vrede. Er is sinds 1997 een raad tussen joden, christenen en moslims. Anderen worden niet genoemd. Hij noemt ze broeders en zusters en benadrukt vriendschap en samenwerking in de dialoog waarbij het gaat om morele waarden van het menselijk bestaan en alle gelovigen, waarbij hij een extra accent legt op jonge mensen. Vrede komt telkens terug. Tevens gebruikt hij taal over God en hij gaat in gebed. Hij bidt voor geloof in de ene God van joden, christenen en moslims. Voor vrede, harmonie, geloof en hoop. Voor alle broeders en zusters. Om een rechtvaardige samenleving te bouwen met begrip en vergeving, dialoog en vrede.

Azerbeidzjan

De paus bezoekt het land in oktober 2016 en houdt een toespraak voor de autoriteiten en voor de religieuze leiders. Het land is achttien jaar onafhankelijk en hij ziet de economische groei van het land. De nadruk bij zijn toespraak aan de autoriteiten ligt op het land en vrede. Hij ziet de vooruitgang in het land en hij waarschuwt dat de zwakken niet mogen worden vergeten, evenals de rechten van hen die anders denken. Hij is blij met de religieuze betrekkingen in het land en hoopt dat de Kaukasus een poort wordt voor vrede, als voorbeeld voor andere landen.

Hij houdt ook een toespraak tijdens een interreligieuze ontmoeting waarbij de sjeik, de president van de counsel van moslims en afgevaardigden van allerlei religieuze gemeenschappen van het land, waaronder leiders van orthodoxe kerken en joodse gemeenschappen, aanwezig zijn. De woorden religie (of religieus), vrede, leven en gemeenschappen noemt hij het vaakst. Hij ziet een actieve en belangrijke rol voor religies in het helpen het beste uit de mens te halen en voor ware vrede in de regio. Dit kan gerealiseerd worden door broederschap en door in gebed en dialoog met elkaar verbonden te zijn. Het is belangrijk niet de eigen belangen voor ogen te hebben, maar die van de hele mensheid, en van de jonge generaties in het bijzonder. De geschiedenis, cultuur en religieuze gevoeligheid in de regio zijn daarbij een hulpbron.

Egypte

Paus Franciscus bezoekt het land in april 2017. De ontmoeting vindt plaats in het centrum van Cairo en zijn toespraak is gericht tot deelnemers van de internationale vredesconferentie. De groot-imam heeft deze conferentie georganiseerd. De paus schetst het land van beschaving en convenanten/verbonden. Langs deze twee woorden bouwt hij zijn toespraak op. De woorden religie/religieus, vrede en geweld komen het vaakst voor. De insteek is vrede en het tegengaan van geweld. Onderwijs aan jonge generaties is hierin essentieel. Hij roept ook religieuze leiders op het voorbeeld te geven door geweld af te wijzen en karikaturen van God te veroordelen. Menselijke waardigheid en mensenrechten zijn belangrijk. Wanneer dit niet gebeurt, is het geloof een sociale constructie die de mens niet bevrijdt, maar verplettert. Religies moeten niet vervallen in syncretisme, maar elkaar ontmoeten en de dialoog aangaan om het kwaad te ontmaskeren en vrede te bevorderen. In lijn met het Tweede Vaticaans Concilie zegt hij dat we allemaal naar het beeld van God geschapen zijn en allen broers en zussen zijn.

In zijn toespraak tot de autoriteiten spreekt hij tot de president, de leden van het parlement en diplomaten. Ook is de groot-imam aanwezig. Paus Franciscus haalt veel momenten van de (bijbelse) geschiedenis van Egypte aan. Hij zet Egypte neer als belangrijke speler in de regio en op de weg naar vrede. De woorden Egypte en vrede komen dan ook het meeste voor in deze toespraak. Hij prijst het land om zijn geschiedenis. Opvallend is dat hij meerdere Bijbelpassages citeert en een paar keer zinnen in het Arabisch spreekt.

Bangladesh

De paus bezoekt Bangladesh in combinatie met Myanmar. De toespraak vindt plaats op vrijdag 1 december 2017, in de tuin van de aartsbisschop in Dhaka tijdens een oecumenische en interreligieuze bijeenkomst voor vrede. De paus heeft zijn toespraak opgedeeld in twee delen, een deel aan alle gasten gericht en een deel gericht aan de Rohingya vluchtelingen, een etnische groep uit Myanmar. Woorden die hij veel gebruikt

zijn (open) hart en religie. Een open hart is nodig en essentieel om elkaar te ontmoeten. Het is een deur als een geleefde ervaring, een ladder die reikt tot het Absolute en een pad dat goedheid najaagt. Een geest van openheid, acceptatie en samenwerking is het kloppende hart. Alles met als doel vrede en harmonie. De vluchtelingen noemt hij meerdere malen broeders en zusters. Hij steekt hun een hart onder de riem door oog te hebben voor hun situatie en hen te noemen als beeld van God, met een verwijzing naar het beeld van het zout uit hun eigen traditie. Hij roept iedereen op het goede te zien en hun rechten te erkennen.

Verenigde Arabische Emiraten (VAE)

De paus houdt zijn toespraak op maandag 4 februari 2019 in het 'founder's memorial' in Abu Dhabi tijdens een interreligieuze ontmoeting. Het is een vrij lange toespraak van zes pagina's, langer dan andere toespraken die ik heb geanalyseerd. De groot-imam heeft hiervoor een toespraak over vrede gehouden. Aan deze bijeenkomst en aan het ondertekenen van het document *Human Fraternity* zijn vele ontmoetingen en contacten tussen de paus en de groot-imam voorafgegaan. Er is een vriendschap tussen hen ontstaan en beiden hebben vrede op het oog. De adviseur van de groot-imam, Mohamed Abdel Salam, heeft de weg naar het document uitgebreid opgetekend.¹⁷⁹

Woorden die de paus veelvuldig gebruikt, zijn menselijk, religie/religieus, vrede en God. Ook komen broederschap, familie en broeders en zusters regelmatig terug. Hij gebruikt twee beelden voor broederschap: als de ark van vrede en de woestijn. Gelijkheid van mensen is een belangrijk uitgangspunt, waar hij God als schepper van alle mensen noemt. Dat is het uitgangspunt en dat betekent voor hem dat de ene groep of de ene mens zich niet boven de ander plaatst. Religieuze pluraliteit is er en moet niet vervallen in syncretisme (dat heeft hij eerder ook al genoemd). Broederschap vindt hij belangrijk en gaat langs drie lijnen: (1) eigen identiteit is belangrijk en de moed van anders-zijn, (2) dialoog en gebed zijn essentieel en (3) onderwijs en rechtvaardigheid zijn belangrijk; waardoor je jezelf en de ander leert kennen en gerechtigheid als universeel begrip op het oog hebt. Dat betekent dat gerechtigheid niet alleen voor je eigen religie, volk of groep geldt. Daarnaast moet volgens de paus elke vorm van geweld worden afgewezen en religieuze leiders dienen daarin het goede voorbeeld te geven.

Marokko

De paus bezoekt Marokko in maart 2019. Twee toespraken heb ik geanalyseerd, de eerste is gericht aan de autoriteiten, de tweede aan migranten. Bij de toespraak gericht aan de autoriteiten zijn onder andere de koning en diplomaten aanwezig. Woorden die hij veel gebruikt, zijn religie/religieus, menselijkheid, mensen, Marokko en dialoog. Hij refereert een aantal keer aan andere conferenties. Deze toespraak gebruikt wat meer beschrijvende taal en hij doet minder een oproep aan zijn toehoorders. Klimaat en migratie komen naar voren – die twee hebben volgens de paus een duidelijke samenhang.

In de toespraak aan migranten gebruikt hij vaak het woord migrant. Daarnaast, maar veel minder vaak, gebruikt hij de woorden rechten, leven, vluchtelingen, menselijk en personen. Hij heeft oog voor het lijden en waarschuwt rijkere landen voor valse idolen en een harteloze maatschappij. Hij ziet migranten niet in de marge, maar als centrum van de kerk. Hij maakt zijn overeenkomst meer concreet door de woorden

¹⁷⁹ Mohammed Abul Salam, *The Pope and the Grand Imam: A Thorny Path: A Testimony to the Birth of the Human Fraternity Document*, Motivate Media Group, 2021.

accepteren/verwelkomen, beschermen, promoten en integreren. Landen moeten migranten een veilige route bieden om het land te bereiken, en moeten hun beschermen, onderweg en ook in het land waar ze aan komen. Daar moeten ze hun ontwikkelmogelijkheden geven en de mogelijkheid om te integreren.

Encycliek *Fratelli Tutti*

In 2020 verschijnt zijn derde encycliek, *Fratelli Tutti*. Hij richt zich op alle mensen van goede wil. Deze encycliek is grotendeels gebaseerd op eerdere toespraken en bestaat uit citaten daaruit. Ook zijn elementen terug te vinden uit het eerdere document 'Human fraternity' dat hij ondertekende samen met groot-imam Ahmed Al-Tayyeb in februari 2019. Hij refereert ook aan de groot-imam als stimulans voor zijn encycliek. Zijn visie die hij via zijn toespraken aan de wereld wilde meegeven, lijkt hij in deze encycliek formeel te bevestigen. Hoofdstuk 6 en 8 zijn met name interessant om te bestuderen voor dit onderzoek. Daarin gaat het over dialoog en vriendschap in de samenleving en over godsdiensten in dienst van broederlijkheid in de wereld.

“Authentieke sociale dialoog veronderstelt het vermogen het standpunt van de ander te respecteren en de mogelijkheid te accepteren dat dit legitieme overtuigingen of belangen bevat” (203). Dialoog is voor hem elkaar benaderen, zich uiten, naar elkaar luisteren, naar elkaar kijken, elkaar leren kennen, elkaar trachten te begrijpen, contactpunten zoeken (198), erkennen dat de ander het recht heeft om zichzelf en anders te zijn (218). Het is niet een uitwisseling van meningen (200), ook niet de verspreiding van feiten en oproepen in de media - die sluiten juist vaak de dialoog uit (201), gesprekken worden dan gereduceerd tot onderhandelingen om zoveel mogelijk voordeel of macht te behalen zonder te zoeken naar het gemeenschappelijk welzijn (202). Hij waarschuwt tegen relativisme (206), tegen het aantasten van de mensenrechten (209), tegen vervorming of verduistering van de waarheid (208), tegen dialectiek (215).

Het doel van dialoog is vriendschap, vrede en harmonie te vestigen en morele en geestelijke waarden en ervaringen te delen, in een geest van waarheid en liefde (271). Hij wil vrijheid van godsdienst voor de gelovigen van alle religies (279), Gods liefde is voor ieder mens hetzelfde (281) en men moet niet de eigen overtuiging verbergen, want hoe hechter en rijker een identiteit is, hoe beter men de ander kan verrijken (282). Hij wijst terrorisme af (terrorisme is niet te wijten aan religie, maar aan een opeenstapeling van verkeerde interpretaties van religieuze teksten), alle geweld en haat (283), fanatieke kreten, en roept op tot respect voor waardigheid en vrijheid van anderen, welzijn van allen, (283), een harmonieus gezang van fundamentele waarden, gemeenschappelijk mens-zijn, samenwerken, bouwen en dialoog voeren, vergeven en groeien (283). Religieuze leiders roept hij op tot dialoog en vrede (284).

Irak

Paus Franciscus' laatste bezoek dat ik heb geanalyseerd in dit onderzoek is aan Irak in maart 2021. Hij houdt zowel voor de autoriteiten als voor leiders van religies een toespraak. Hij bezoekt ook de groot-ayatollah Ali Al-Hoessein al-Sistani in Najaf. Dit is de eerste ontmoeting tussen een paus en een groot-ayatollah. Tijdens de persconferentie na afloop van zijn bezoek aan Irak zegt de paus dat de ontmoeting hem goed heeft gedaan en dat het een licht was. Hij ziet de groot-ayatollah als een wijs mens en zegt dat er vele wijze mensen zijn omdat Gods wijsheid verspreid is over de wereld. Er is hier echter geen toespraak van gepubliceerd, dus deze ontmoeting kan ik niet verder onderzoeken.

De toespraak aan autoriteiten is gehouden op vrijdag 5 maart 2021 in Bagdad in de hal van het presidentieel paleis. Aanwezig zijn de president Salih, leden van de regering en diplomaten. Woorden die veel voorkomen zijn Irak, vrede, religie/religieus, broederschap en maatschappij. In deze toespraak is de waarde van het menselijk leven belangrijk. Wanneer we elkaar niet als mensen van dezelfde familie zien dan krijg je ongelijkheid, verdrukking, terrorisme, et cetera. Ook hierin is broederschap dus belangrijk, we zijn familie. De autoriteiten roept hij meerdere malen op om de rechten te waarborgen en mensen te beschermen. Hij startte met het noemen van aartsvader Abraham en andere profeten uit deze regio, voor de drie aanwezige religies belangrijke personen; dit laat hij verder niet terugkomen in zijn toespraak. Wel benadrukt hij de lange aanwezigheid van christenen in de regio. Hij refereert een keer aan *Nostra Aetate*, zijn voorganger Johannes Paulus II en hij noemt een paar keer recente documenten over broederschap: *Human Fraternity* (2019) en zijn encycliek *Fratelli Tutti* (2020).

Tijdens zijn reis in Irak houdt hij een toespraak op de vlakte van Ur, de regio waar vandaan aartsvader Abraham wegtrok. Zijn toehoorders zijn vertegenwoordigers van verschillende religies, met name joodse, islamitische en christelijke. Woorden die hij veel gebruikt, zijn Abraham, God, hemel, vader en vrede. Wanneer hij christenen noemt, is dat telkens samen met moslims. Opvallend is dat hij aan het einde bidt tot de God van Abraham van alle drie de geloven/religies. Abraham neemt een centrale plaats in de hele toespraak in. Langs de zin 'we look up to heaven and we journey on earth' bouwt hij de toespraak op. Kijkend naar de hemel werd Abraham aangespoord om te reizen. Door naar de hemel te kijken weten we dat we God moeten liefhebben boven alles en de naaste als onszelf. Ze wijst een weg van vrede. We moeten ons niet terugtrekken in isolement, maar zoeken naar broederschap. De droom van God is volgens de paus dat onze vijand de 'haat' is en dat de menselijke familie gastvrij wordt voor al zijn kinderen.

4.3.2 Stap 3: bouwstenen van het discours van paus Franciscus

Een derde stap is het analyseren van de betekenis van deze woorden en statements. Welke bouwstenen zijn er te ontdekken? Welke statements of woorden zijn er die telkens terugkomen?

Dit zal ik doen in relatie tot de deelvraag: *Wat is de theologie van paus Franciscus wat betreft de dialoog met moslims?*

Discours

De meest voorkomende woorden in de toespraken van paus Franciscus zijn: religie(religieus) (202 x), vrede (172 x), menselijk(heid) (105 x), dialoog (75 x), broeders en zusters (69 x) en broederschap (56 x). In zijn encyclieken zijn dat: God (505 x, vooral in *Lumen Fidei*: 247 x, in *Fratelli Tutti* het minste: 80 x), menselijk(heid) (471 x), geloof (447 x, dit is vooral in *LF* 400 x), wereld (401 x), liefde (365 x) en leven (339 x) en in zijn exhortatie: mensen (241 x), leven (177 x), geloof (161 x), liefde (153 x) en missie (128 x).

Context

De context van zijn toespraken blijkt bepalend te zijn voor de inhoud ervan. Bepaalde woorden gebruikt hij bijvoorbeeld specifiek in één of een aantal landen; zo noemt hij 'Abraham' alleen bij de grootmoefiti in Jeruzalem (2014) en op de vlakte van Ur in Irak (2021), 'vrijheid' en 'rechten' noemt hij vaak in Albanië (2014), '(open) hart' noemt hij vaak in Bangladesh (2017). Hij gebruikt een aantal keer ook specifieke

beelden of metaforen in zijn verhaal. In Bangladesh gebruikt hij 'open hart' als een 'deur', 'ladder' en 'pad' en in VAE (2019) gebruikt hij beelden voor broederschap 'als de ark van vrede' en 'de woestijn'.

Ook plaatst hij meerdere landen in een bepaalde rol. In Azerbeidzjan noemt hij de Kaukasus als poort van vrede, Albanië en Bosnië ziet hij als voorbeeld voor het samenleven van meerdere religies, ondanks de pijnlijke recente geschiedenis van oorlog en spanningen, en Egypte benoemt hij als belangrijke speler in de regio voor vrede. Telkens brengt hij iets van de geschiedenis van een land in of refereert hij aan de cultuur. Geschiedenis, cultuur en religie acht hij van groot belang, zodat verderfelijke ideologieën tegengegaan kunnen worden, schrijft hij in zijn encycliek *Fratelli Tutti* (13).

Waar hij zich in zijn encycliek *Lumen Fidei* en exhortatie *Evangelii Gaudium* richt op de gelovigen, religieuzen en gewijden, richt hij zich in *Laudato Si'* en *Fratelli Tutti* tot alle mensen van goede wil. Ook de taal is anders. Waar hij in de eerste twee meer woorden gebruikt die te maken hebben met geloof en religie, ligt het accent in de andere twee meer op de wereld en de mensheid.

Interreligieuze visie

In de toespraken, encyclieken en exhortatie zegt hij meerdere malen dat moslims en christenen dezelfde God aanbidden, in dezelfde God geloven en kinderen van één God zijn. In zijn encycliek FT zegt hij: "Als gelovigen denken wij dat er zonder openheid voor de Vader van allen geen gedegen en vaste redenen kunnen zijn om een beroep te doen op broederschap" (272). Wat broederschap verbindt is dat je kinderen bent van dezelfde vader, Abraham. Hij noemt dus de abrahamitische oecumene. Broederschap loopt via God, de schepper van alle schepselen, en vindt zijn oorsprong dus in de schepping.

Hij richt zich op de praktijk van gebed en toewijding en minder op leerstellingen. Hij doet een beroep op het hart in plaats van op de wet. 'Geloof' gebruikt hij nauwelijks, maar 'vrede' continu. Ook in zijn encyclieken en exhortatie gaat het niet om geloof of over leerstellingen. Hij predikt continu dialoog met de ander, hoe omgaan met het gemeenschappelijke huis (*Laudato Si'*), hoe omgaan met elkaar als één menselijke familie (*Fratelli Tutti*). Hij zegt niets specifiek over leerstellingen van de kerk of geloofsverschillen. Hij zegt niets over de heilige Schriften of traditie van de islam. Religie en vrijheid koppelt hij vaak aan elkaar.

Dialoog

Hij ziet de (interreligieuze) dialoog als weg naar of een voorwaarde voor vrede. Dat is het doel van de dialoog. In zijn dialoog met de religieuze ander is hij telkens op zoek naar een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid en gezamenlijk doel. Het gaat hem niet om het uitwisselen van verschillen van standpunten of om het begrijpen van leerstellingen van de ander, het gaat hem om de zorg voor elkaar met als doel vrede. Dialoog gaat samen met respect voor verschillen en particuliere identiteiten.

Aan de christengelovigen houdt hij voor hoe ze de dialoog met moslims moeten aangaan: (1) een passende vorming waarbij het behouden van eigen identiteit van belang is, (2) met meer genegenheid en respect de immigranten uit de islam ontvangen, (3) dit geldt ook andersom, namelijk dat christenen in de landen waar de bevolking overwegend moslim is in vrijheid hun eredienst kunnen vieren en (4) er moet genegenheid zijn jegens de authentieke gelovigen van de islam (exhortatie EG).

In zijn encycliek FT zegt hij dat "authentieke sociale dialoog het vermogen veronderstelt het standpunt van de ander te respecteren en de mogelijkheid te accepteren dat dit legitieme overtuigingen of belangen

bevat" (203). Dialoog is voor hem elkaar benaderen, zich uiten, naar elkaar luisteren, naar elkaar kijken, elkaar leren kennen, elkaar trachten te begrijpen, contactpunten zoeken (198). Het is belangrijk te erkennen dat de ander het recht heeft om zichzelf en anders te zijn (218). Het is niet een uitwisseling van meningen (200), ook niet de verspreiding van feiten en oproepen in de media; die sluiten juist vaak de dialoog uit (201). Gesprekken worden dan gereduceerd tot onderhandelingen om zoveel mogelijk voordeel of macht te behalen zonder te zoeken naar het gemeenschappelijk welzijn (202). Het doel van dialoog is vriendschap, vrede en harmonie te vestigen en morele en geestelijke waarden en ervaringen te delen in een geest van waarheid en liefde (271).

Broederschap

Broederschap is een belangrijk uitgangspunt voor de dialoog. Een eerste aanzet doet hij al in *Lumen Fidei*: "God is zichtbaar in mijn broeder en elk mens draagt een zegen in zich" (54). In bijna al zijn toespraken noemt hij broederschap of broeders en zusters. Zijn gesprekspartners zijn vooral religieuze leiders van de abrahamitische religies. In zijn encyclieken breidt hij het broederschap uit naar alle schepselen (in lijn met Franciscus van Assisi). Broederschap is universeel: 'U bent allemaal broeders' (Matt. 23:8). Broederlijkheid gaat niet vanzelf, maar moet bewust gecultiveerd worden door opvoeding, dialoog en erkenning van waarden als wederkerigheid en wederzijdse verrijking (103). Broederschap gaat langs drie lijnen: (1) eigen identiteit is belangrijk en de moed van anders-zijn, (2) dialoog en gebed zijn essentieel en (3) onderwijs en rechtvaardigheid, jezelf en de ander leren kennen en daarbij is gerechtigheid universeel en geldt dus niet alleen voor je eigen religie, volk of groep (VAE).

Broederschap is de zorg voor het gemeenschappelijk belang of mensenrechten of vrede. Erkenning van de waardigheid van elke mens zou kunnen bijdragen aan de wedergeboorte van een universeel ideaal van broederlijkheid. Het gaat hem om de hele menselijke familie die we vaak niet op het oog hebben omdat we onze eigen belangen vooral nastreven. En omdat we muren optrekken vanwege de angst voor de ander waardoor de buitenwereld ophoudt te bestaan.

Hij roept op

Hij roept op om als gelovigen en christenen (van RKK) erop uit te gaan. Hij wil geen gesloten kerk zijn die zich vastklampt aan eigen zekerheid of in het middelpunt staat, hij geeft de voorkeur aan een gekneusde, gewonde en vuile kerk die langs de straten is getrokken (EG, 49). Hij roept op tot ontmoeting en dialoog waarbij je de eigen identiteit behoudt (ook gelovigen van andere religies moeten dat doen (toespraak Egypte)). Hij ageert tegen relativisme en syncretisme. Telkens roept hij mensen op de vrede te bevorderen. Hij roept leiders op tot waarborgen van de vrijheid voor iedereen, vrijheid voor gelovigen van alle religies en het kwaad moet ontmaskerd worden. Mensenrechten vindt hij belangrijk en hij hamert op gelijke rechten voor iedereen. Hij wil gelijkheid en gelijkwaardigheid van elk mens, menselijke waardigheid en wederkerigheid. Hij pleit telkens voor de positie van de minderheden en vluchtelingen/migranten, bestrijding van armoede en werken aan groei (maar wel voor gemeenschappelijk belang, niet voor eigen doelen).

Hij wijst af

Fundamentalistische of ideologische visies wijst hij af. Daarbij zegt hij dat terrorisme niet te wijten is aan religie, maar aan een opeenstapeling van verkeerde interpretaties van religieuze teksten. Hij veroordeelt het wanneer daden niet in overeenstemming zijn met woorden en wanneer men niet de vrede en het geheel van de mensheid op het oog heeft. Alle geweld wijst hij af. Ook als het in naam van God plaatsvindt. Alle fundamentalisme, haat en woordenstrijd veroordeelt hij.

4.3.3 Stap 4: betekenis voor de theologie van paus Franciscus

Een vierde stap is de actie die het teweegbrengt. Wat voor theologie over de dialoog met moslims wordt zichtbaar uit de analyse van de betekenis van de woorden van paus Franciscus?

Discours

Paus Franciscus gebruikt in zijn discours een centrifugale beweging. In zijn religieuze discours zien we een beweging naar buiten toe (Wuthnow in paragraaf 2.1). Hij gebruikt regelmatig de eerste persoon meervoud in de syntaxis, dus 'wij'. Dit maakt dat hij zich verbindt met zijn hoorders. Hierdoor roepen zijn teksten op tot iets gemeenschappelijks, jij én ik, we doen het samen en we staan samen voor de uitdagingen. Hij nodigt uit tot actie in plaats van proposities te geven. Hij geeft geen eenvoudige antwoorden en doet ook niet alsof hij alle antwoorden heeft. In die zin zet hij zichzelf niet als autoritair neer. Hij spreekt in de 'wij-vorm' en laat ook wat van zichzelf zien door zijn mededogen te tonen of het lijden van een land of bevolking te benoemen. Doordat hij geen proposities of antwoorden geeft, worden mogelijke betekenissen niet afgesloten, maar blijven ze open en wordt de hoorder uitgenodigd om zelf verder te denken en te doen. De plaats, tijd, tot wie hij zich richt en onder welke omstandigheden hij spreekt bepalen zijn discours. Hij maakt verbinding door op de actualiteit in te gaan dan wel de geschiedenis van het land naar voren te halen. De context maakt uit.

Dialoog = actie

Hij ontmoet, gaat op bezoek, zoekt verbinding door te refereren aan de geschiedenis van het land, ziet de ander als zijn broeder (of zuster), zoekt naar het gemeenschappelijke en dat is voor hem telkens de weg naar vrede en de zorg voor het gemeenschappelijke huis, voor de schepselen. Dat laatste is zijn doel en daar roept hij zijn toehoorders, welke religie ze ook aanhangen, toe op. Zijn focus ligt op de mens die waardig is, in welke situatie of met welke afkomst dan ook. Dat is gegrond in de liefde en barmhartigheid van God. Die liefde is voor elk mens gelijk. Vanuit dat mededogen heeft hij oog voor juist de mensen en de landen in de periferie, aan de rand. Zo bezocht hij in Europa de landen Bosnië en Albanië, in Bangladesh de Rohingya-vluchtelingen en in Irak benoemde hij de Jezidi's. Dit zijn beide minderheidsgroepen die ernstig vervolgd zijn. Tevens benoemt hij telkens de vluchtelingen- en migrantenstromen. Een vluchteling is waardig, ondanks zijn of haar situatie, en hij doet een pleidooi voor hun situatie. Daarbij heeft hij oog voor het lijden en hij benoemt dat ook. Hij vraagt zelfs vergeving namens de mensheid voor het onrecht dat bepaalde groepen is aangedaan, zoals hij deed bij de Rohingya's.

Hij wijst alle geweld af. Ook als dat in naam van een religie gebeurt. Hij verdedigt dan ook de religieuze ander door te zeggen dat terrorisme niets met religie van doen heeft, maar verkeerde interpretaties en ideologieën zijn en daar verzet hij zich tegen. Hij spreekt niet alleen als spiritueel en kerkelijk leider van een wereldwijde kerk, maar ook als politiek leider. Hoewel zijn staat/land niet groot is, is hij ook politiek leider.

Ook vanuit die positie bezoekt hij landen en spreekt hij tot de autoriteiten van het gastland. Daarbij doet hij telkens de oproep tot gelijke rechten voor iedereen en een extra pleidooi voor de minderheden in dat land.

Hij doet geen leerstellige uitspraken en hij vertelt niet de boodschap om de ander te overtuigen van Jezus Christus als redder voor de wereld. In de film over zijn pontificaat *A Man of his Words* zegt hij zelfs: "Probeer nooit een ander te bekeren." Wel laat hij duidelijk blijken dat hem een abrahamitische oecumene voor ogen staat. Aartsvader Abraham is de vader van zowel joden, christenen als moslims en ze geloven alle drie in dezelfde God. Bij een aantal ontmoetingen (en ook in een aantal encyclieken) spreekt hij een gebed uit. Hij bidt in Irak het gebed van de kinderen van Abraham en in Bosnië voor geloof in de ene God van joden, christenen en moslims. Ook roept hij meerdere malen op om te bidden en benadrukt hij hoe belangrijk gebed is. Maar hij gaat nog verder dan de abrahamitische oecumene: "De liefde van God is voor iedereen hetzelfde, welke religie je dan ook volgt of als je atheïst bent. God ziet ons met zijn hart" (FT, 281).

Door de nadruk op broederschap en dialoog lijkt hij een open houding aan te nemen ten aanzien van de religieuze ander. Maar hij doet ook een beroep op de eigen identiteit. Hij wilt niets weten van relativisme of syncretisme en hij vindt vorming van de eigen identiteit van belang. Hij is zelf diep geworteld in de ignatianaanse spiritualiteit. Vanuit de overtuiging dat God te vinden is in alle dingen, dus in alle schepselen en de hele schepping, ontmoet hij de ander en ziet hij hem/haar als broer/zus. Deze relationele insteek is trinitair gefundeerd en dit zagen we eerder bij Leivrik (paragraaf 3.1), hoewel hij het in zijn ontmoetingen vooral heeft over de Ene, de God van Abraham.

Paus Franciscus is zich dus bewust van de eigen identiteit en doet ook een beroep op de ander om die te behouden en te versterken én hij roept op tot dialoog en ontmoeting, waarbij een mate van openheid gevraagd wordt. De spanning tussen identiteit en openheid in de interreligieuze dialoog zagen we eerder al bij Moyaert (paragraaf 3.1). Je kunt te veel of te weinig open zijn en het is goed om te erkennen dat er een bepaalde onoplosbaarheid is tussen het gespannen dialoogveld en de onrust die ermee gepaard gaat. Het lijkt erop dat paus Franciscus deze spanning erkent en dat hij daarom ook de nadruk legt op de eigen identiteit. In de film *A Man of his Word* zegt hij: "Het vreemde is altijd lastig en angstig, want die zorgt ervoor dat we groeien. Gelijkgestemden zijn minder eng, want die laten ons niet groeien." Dat komt in de buurt van wat Moyaert zegt over de religieuze ander (paragraaf 3.1): de kwetsbare ander daagt ons uit haar te begrijpen en kan als storend of verontrustend worden ervaren. Dit kan zowel verrijkend werken als verlies met zich meebrengen. Eerder zagen we in zijn biografie dat het uitgangspunt van paus Franciscus was om een eenheid te smeden die verschillen niet opheft of conflicten vermindert (paragraaf 4.1).

Hij neemt dus zijn eigen wortels serieus en hij hanteert een bepaalde openheid naar de ander. Die vreemde ander is zijn broeder, zijn vriend. Maar zijn insteek van de dialoog lijkt niet zozeer te liggen op het leren begrijpen van de religieuze ander. Hij accepteert de ander in zijn anderszijn, luistert wel naar zijn/haar situatie en zoekt naar het gemeenschappelijke en dat is vrede en de zorg voor elkaar. Telkens, in al zijn toespraken en documenten, komt het daar op neer. Zijn weg is een weg van de praktijk en minder van de theorie. Hij kiest voor een persoonlijke face-to-face insteek, zoals we eerder zagen bij Kritzinger (paragraaf 3.1). Paus Franciscus heeft het bouwen aan het welzijn voor alle mensen voor ogen en pleit voor gelijke rechten.

Zijn theologie van dialoog in relatie tot moslims is relationeel van aard en contextueel bepaald. Hij lijkt geen theoretische theologie te hanteren, maar een theologie die gebaseerd is op praktijken. Hij gaat op reis, ontmoet en initieert gesprekken, en zijn encyclieken en exhortatie ademen referenties naar de praktijk met oproepen tot 'broederschap' en 'de zorg voor het gemeenschappelijke huis'. Dit komt aardig overeen met het model 'theologie van dialoog' dat ik in paragraaf 3.2 schetste. Dialoog is voor hem een doel op zich, hij ademt als het ware dialoog door de vele ontmoetingen, én het is de weg naar het doel van vrede en zorg voor elkaar. Daarmee kan ik concluderen dat dialoog voor hem het fundament is van zijn theologie en dat deze relationeel van aard is.

Deze relationele insteek is bij hem geworteld in de ignatiaanse spiritualiteit en hij heeft een actieve houding (hij trekt erop uit). De vraag is: hoe staat zijn gesprekspartner hierin? Heeft de ander ook een relationele insteek en is zijn fundament gebaseerd op dialoog? Wanneer dit niet het geval is, dan kan het zijn dat het geen wederkerige en gelijkwaardige ontmoeting is. Het vraagt van de ander ook een bepaald volwassen geloof en dat hij voldoende geworteld is in de spiritualiteit van zijn geloofstraditie. Dit maakt deze 'theologie van dialoog' ook kwetsbaar en hangt het af van de spirituele leiders van dat moment en of ze een wederzijdse klik met elkaar hebben. In zijn encyclieken heeft hij wel deze theologie van dialoog geborgd waardoor ook zijn opvolger dit op een bepaalde wijze zal continueren en voortzetten.

Hij handelt vanuit zijn positie en rol als spiritueel en politiek wereldleider en er is een gemeenschappelijk project waar hij zijn gesprekspartners toe uitnodigt. Schouder aan schouder wil hij samenwerken om dat doel te bereiken. Echter, hij hoeft niet met de religieuze andere dagdagelijks samen te leven. Zijn ontmoetingen zijn vooral bezoeken aan landen en groepen en gaan niet over het concreet samenleven in de wijk waar weer heel andere uitdagingen kunnen zijn. Daarmee blijft zijn 'theologie van dialoog' ook wat abstract. Hoe zijn theologie voor de PKN relevant kan zijn zal ik in het volgende hoofdstuk bespreken.

Zijn theologie kan denk ik geschaard worden onder het 'acceptatiemodel' dat Paul Knitter schetst (zie paragraaf 3.2). Hij lijkt de traditie van de religieuze ander te accepteren en veronderstelt niet dat het christendom de islam vervangt of opheft. Paus Franciscus ageert meerdere malen tegen relativisme en syncretisme. Bert Hoedemaker zei hierover: wanneer men in de interreligieuze dialoog bang is voor relativisme of syncretisme, dan gaat men uit van de eigen, superieure traditie (zie paragraaf 3.2). Het is de vraag waarom de paus zo ageert tegen beide en of hij daarmee het christendom als superieur ziet. Die indruk kreeg ik echter niet uit het geanalyseerde discours.

Hij ziet religieus pluralisme niet als probleem, maar als realiteit. Maar hij betreft in zijn discours niet het standpunt van zijn gesprekspartners in zijn argumentatie. Ook gaat hij niet in op de complexiteit van de verschillende geloofstradities. Doet hij daarmee wel voldoende recht aan de verschillen die er zijn en gaat hij daar niet te simplistisch mee om? Uit zijn biografie bleek dat hij volgens sommigen niet naïef of simplistisch te werk gaat, maar de ernst van het leven juist serieus neemt. Dit is gekenmerkt door zijn ervaringen in de complexe en tragische periode van Argentinië (zie paragraaf 4.1). Wat betreft sociale rechtvaardigheid doet hij mensen zeker recht. Hij kiest duidelijk voor deze discours en niet voor proposities. In zijn discours komt ook de zorg voor de eigen identiteit aan bod. De paus vindt het belangrijk dat mensen geworteld zijn in hun eigen traditie. Zonder dat hij dat verder uitgewerkt heeft in de onderzochte teksten, heeft hij daar dus wel degelijk oog voor en vindt dat ook belangrijk.

4.4 Conclusie

De analyse van het discours van paus Franciscus heeft inzicht gegeven in zijn 'theologie van dialoog' met moslims dat relationeel van aard is en gebaseerd is op praktijken. De negentien toespraken tijdens bezoeken aan elf moslimlanden, zijn exhortatie *Evangelii Gaudium* en zijn encyclieken *Lumen Fidei*, *Laudato Si'* en *Fratelli Tutti* laten zien dat hij door middel van een beweging in zijn teksten oproept tot het gemeenschappelijke doel: de zorg voor de aarde en in vrede met elkaar samenleven. Dit doet hij telkens op een iets andere wijze, bepaald door de context waarin hij spreekt. Op basis van deze theologie kunnen we de verbinding gaan leggen met de PKN. In het volgende hoofdstuk, tevens het laatste, zal ik bespreken wat de PKN in haar Nederlandse context kan leren van de theologie van deze paus wat betreft de dialoog met moslims.

Hoofdstuk 5 Conclusies en aanbevelingen

In dit laatste hoofdstuk zullen we verbindingen gaan leggen tussen de bevindingen uit de voorgaande hoofdstukken. Het beantwoorden van de eerste twee deelvragen heeft ons inzicht gegeven in de concepten van dialoog, de beeldvorming van de islam in Nederland en de rol die de PKN en haar voorlopers daarin hadden. Bovendien hebben we vanuit de analyse van de primaire bronnen van paus Franciscus ontdekt welke theologie hij heeft wat betreft de dialoog met moslims. In dit hoofdstuk zal ik antwoord geven op mijn onderzoeksvraag: *In hoeverre is de theologie van de islam van paus Franciscus van betekenis voor de dialoog met moslims voor de Protestantse Kerk in Nederland?* Dit zal ik doen aan de hand van mijn derde deelvraag: *Wat kan de Protestantse Kerk in Nederland leren van deze theologie voor de dialoog in Nederland?* Daarnaast geef ik een aantal aanbevelingen voor verder onderzoek.

5.1 Conclusies onderzoeksvraag

De context van de moslimlanden lijkt ver af te staan van de situatie van de PKN. De paus is naast spiritueel leider van een wereldkerk ook politiek leider en vanuit die hoedanigheden kan hij de verschillende landen bezoeken. Dit is anders voor de PKN, die zich met name richt op Nederland ondanks haar internationale betrekkingen. Ook is ze anders georganiseerd dan de RKK. Maar het leiderschap dat Franciscus toont kan wel vertaald worden naar de Nederlandse situatie. Hij roept op tot actie, zet mensen in beweging met zijn teksten, hij maakt een inclusieve beweging, verwoordt geen propositie en neemt geen positie in ten opzichte van moslims, maar spreekt in de 'wij-vorm' in plaats van over 'wij en zij' en verkondigt het gemeenschappelijke doel: vrede en zorg voor elkaar. Tegelijkertijd schrikt deze open houding velen af. Hoe kan de PKN daarvan leren?

De PKN nota's over islam en dialoog met moslims ademen vooral proposities. Letterlijk wordt er ook een positiebepaling gecommuniceerd. De tekst beweegt zich naar binnen en niet naar buiten en roept niet op tot actie waardoor de lezer geen gevoel van urgentie krijgt. Paus Franciscus poneert geen stellingen of proposities. Het geloof bewaken speelt niet bij hem. Dat geeft vrijheid en openheid om de ontmoeting aan te gaan met de ander. Hij is niet bang voor zijn medemens. De visienota's van de PKN zoals *Van U is de toekomst* ademen meer beweging naar buiten, deze zijn op een bepaalde wijze inspirerend en nodigen meer uit. Er is dus duidelijk een verschil merkbaar in toon en insteek tussen de nota's over de islam en deze visienota's.

De bekeringsvraag die aan orde is bij Evangelie & Moslim en ook doorschemert in de nota's van de PKN speelt niet bij paus Franciscus. Het is geen uitgangspunt en hij spreekt er ook niet over. Wel heeft hij oog voor de zorg voor elkaar, de medemens, de schepping en wereldvrede. Daar gaat het hem om. Hij spreekt niet over Jezus Christus in de zin dat de ander daarvan overtuigd moet worden. Hij gaat de ontmoeting met de ander aan vanuit zijn relatie met Christus, daarin is hij geworteld. Hij is dus niet bezig met zeltjes winnen en lijkt ook niet bezorgd te zijn dat de ander daarmee bezig is. Hij gaat de relatie ook niet aan vanuit een bekeringsactie. De mens is niet verantwoordelijk voor de redding van anderen of om daarmee zijn eigen redding zeker te stellen, maar je kunt er wel zijn als christen (presentie) en mensen oproepen om ook present te zijn en oog te hebben voor het gemeenschappelijke huis, zoals hij doet.

Dat de klassieke indeling van exclusiviteit, inclusiviteit en pluraliteit niet meer werkt, zoals ook eerder geconstateerd, blijkt ook uit de manier waarop paus Franciscus de dialoog en ontmoeting aangaat. Hij vertrekt niet vanuit zijn eigen egocentrische theologie om door de ontmoeting met de ander te kijken waar hij zelf staat en wat het doet met zijn eigen identiteit. Hij is niet bezig met zichzelf of zijn eigen christelijkheid. Hij gaat niet de dialoog aan om zichzelf beter te leren kennen, hij kent zichzelf en waar hij vandaan komt, hij is geworteld in de ignatiaanse spiritualiteit, hij gaat de ontmoeting met de ander aan omdat hij een gemeenschappelijk doel voor ogen heeft. Hij wil daarin samenwerken met iedereen die van goede wil is, inclusief moslims.

Het is de vraag hoe leiders in de PKN het leiderschap met betrekking tot moslims vorm kunnen geven. De PKN is geen homogene groep mensen. Dat wordt in de nota's ook nadrukkelijk vermeld; hetzelfde zegt ze ook van moslims. Ze heeft dus te maken met een pluriforme kerk en verschillende visies. Dit is niet anders in de RKK. Ook die kerk is pluriform en ook daar zijn verschillen in opvattingen en visies. Toch neemt paus Franciscus daarin wel leiderschap op zich. De insteek van de paus is ontmoeting. Hij gaat op bezoek, ontmoet, gaat in gesprek, luistert naar de ander, kijkt waar de nood hoog is en waar de ander zorg nodig heeft. Hij maakt daarin geen onderscheid tussen moslims, christenen, atheïsten of welke geloofsovertuiging iemand ook maar aanhangt. Hij wast de voeten van gedetineerden, wereldleiders en vluchtelingen. Neemt moslimvluchtelingen in huis en bezoekt allerlei vluchtelingenkampen met vooral moslims. Hierin kunnen leiders van de PKN het voorbeeld geven en het voortouw nemen. Het zou mooi zijn als zij vanuit een dienende houding, vanuit een gewortelde spiritualiteit staan in vrijheid om de ontmoeting met de vreemde ander aan te gaan. Dit betekent dat leiders zelf geworteld dienen te zijn in hun geloof/spiritualiteit en het vereist een volwassen geloof. Die volwassenheid geeft een vrijheid, waardoor je niet bang hoeft te zijn voor de vreemde ander; je hoeft minder bezig te zijn met proposities en kunt zoeken naar gezamenlijkheid. Dan ben je als leider of kerk niet bezig de ander te overtuigen van jouw visie en je hoeft ook niet bang te zijn dat de ander jou zal overtuigen. Je hoeft niet alle antwoorden te hebben en te geven, maar kunt gezamenlijk zoeken naar bredere betekenissen. Het gaat dan niet over 'ik' of over 'wij en zij', maar over 'wij'. Er is dan ook ruimte voor kwetsbaarheid, ook als de vreemde ander je raakt of uit je evenwicht brengt. Daarbij kan de PKN haar zorg voor het gemeenschappelijke huis verbinden met de ontmoeting met moslims. Ze zou bijvoorbeeld een visienota kunnen schrijven over de zorg voor elkaar, sociale rechtvaardigheid, zorg voor de schepping en de ontmoeting met de religieuze ander. Hierin kan ze in Nederland als inspiratiebron fungeren in de dialoog.

5.2 Aanbevelingen voor verder onderzoek

Mijn onderzoek heeft zich beperkt tot geschreven teksten. Ik heb geen video's of andere vormen van pauselijke toespraken geanalyseerd. Een uitgebreider vervolgonderzoek zou deze vorm van communicatie, waarbij ook de non-verbale communicatie een rol speelt, verder kunnen onderzoeken.

In mijn onderzoek heb ik niet de receptie van de toespraken en documenten bij moslims dan wel christenen geanalyseerd. Ik heb me vooral beziggehouden met de teksten zelf en met de secundaire literatuur hierover. Onderzoeken wat zijn toespraken teweegbrengen of welke invloed deze hebben op bijvoorbeeld moslims, zou een interessant vervolg zijn. Daarbij kan gekozen worden voor de Nederlandse of voor een andere context.

Mijn onderzoek richtte zich op de relevantie voor de PKN. Binnen het protestantisme zijn meerdere kerken en stromingen te onderzoeken. Interessant is om te analyseren hoe de relevantie in de evangelische kringen en pinksterbewegingen (stromingen binnen het orthodox-protestantisme) zou kunnen zijn. Deze bewegingen lijken wat verder af te staan van de paus en hebben een grote achterban. Daarnaast zou verder empirisch onderzoek gedaan kunnen worden naar ontmoetingen tussen moslims en christenen in Nederland. Ook is het interessant om de theologie van islam binnen de PKN verder te onderzoeken en de theologie van religies die relevant is voor de hedendaagse vragen.

Ik heb mijn onderzoek toegespitst op de dialoog met moslims. Echter in de Nederlandse context zijn er vele religieuze stromingen. In hoeverre is de PKN benieuwd naar de religieuze ander, ongeacht welke religie die ook aanhangt? In dit kader is Emoena Nederland interessant, eerder genoemd in paragraaf 3.4. Het lijkt mij interessant om te onderzoeken hoe de PKN haar leiders voorbereidt op de multireligieuze samenleving en welke rol de leiderschapstrainingen van Emoena hierin spelen.

Bibliografie

Primaire bronnen:

- Apostolische Exhortatie:
 - *Evangelii Gaudium*: Apostolic Exhortation on the Proclamation of the Gospel in Today's World (24 november 2013): https://www.vatican.va/content/francesco/en/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20131124_evangelii-gaudium.html
- Encyclieken:
 - *Lumen Fidei* (29 juni 2013): https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20130629_enciclica-lumen-fidei.html
 - *Laudato Si'* (24 mei 2015): https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html
 - *Fratelli tutti* (3 oktober 2020): https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20201003_enciclica-fratelli-tutti.html
- Toespraken tijdens bezoeken:
 1. 2014 24-26 mei; (twee landen waar bevolking overwegend moslim is)
 1. Jordanië
 - Meeting with the Authorities of the Kingdom of Jordan (Amman, 24 May 2014): https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2014/may/documents/papa-francesco_20140524_terra-santa-autorita-amman.html
 2. Palestina
 - Meeting with Palestinian Authorities (Bethlehem, 25 May 2014): https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2014/may/documents/papa-francesco_20140525_terra-santa-autorita-palestinesi.html
 3. (en Jeruzalem)
 - Visit to the Grand Mufti of Jerusalem in the building of the Great Council on the Esplanade of the Mosques (Jerusalem, 26 May 2014): https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2014/may/documents/papa-francesco_20140526_terra-santa-gran-mufti-jerusalem.html
 2. 2014 21 sept; Albanië
 - Meeting with the civil authorities in the Reception Room of the Presidential Palace (Tirana, 21 September 2014): https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2014/september/documents/papa-francesco_20140921_albania-autorita.html
 - Meeting with the leaders of other religions and other Christian denominations at the Catholic University "Our Lady of Good Counsel" (Tirana, 21 September 2014): https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2014/september/documents/papa-francesco_20140921_albania-leaders-altre-religioni.html
 3. 2014 28-30 nov; Turkije

- Meeting with the President, Prime Minister and Civil Authorities: https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2014/november/documents/papa-francesco_20141128_turchia-incontro-autorita.html
 - Visit to the President of Religious Affairs (Diyaret): https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2014/november/documents/papa-francesco_20141128_turchia-presidenza-diyaret.html
4. 2015 6 juni; Bosnië Herzegovina
- Meeting with Authorities and the Diplomatic Corps: https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2015/june/documents/papa-francesco_20150606_sarajevo-autorita.html
 - Ecumenical and Interreligious Meeting: https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2015/june/documents/papa-francesco_20150606_sarajevo-incontro-ecumenico.html
5. 2016 30 sept-2 okt: Azerbeidzjan
- Meeting with the Authorities: https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2016/october/documents/papa-francesco_20161002_azerbaijan-autorita-baku.html
 - Interreligious meeting with the Sheikh and with the Representatives of the different Religious Communities of the country: https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2016/october/documents/papa-francesco_20161002_azerbaijan-incontro-interreligioso-baku.html
6. 2017 28 en 29 apr; Egypte
- Speech to the participants in the International Peace Conference: https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2017/april/documents/papa-francesco_20170428_egitto-conferenza-pace.html
 - Meeting with political and civil authorities: https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2017/april/documents/papa-francesco_20170428_egitto-autorita.html
7. 2017 30 november en 1 december; Bangladesh
- Ecumenical and Interreligious Meeting for Peace: https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2017/december/documents/papa-francesco_20171201_viaggioapostolico-bangladesh-pace.html
8. 2019 2-4 feb; Verenigde Arabische Emiraten
- Interreligious meeting: https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2019/february/documents/papa-francesco_20190204_emiratarabi-incontrointerreligioso.html
9. 2019 30-31 mrt; Marokko
- Meeting with the Moroccan People, the Authorities, with Civil Society and with the Diplomatic Corps: https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2019/march/documents/papa-francesco_20190330_autorita-marocco.html
 - Meeting with Migrants: https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2019/march/documents/papa-francesco_20190330_migranti-marocco.html
10. 2021 5-8 mrt: bezoek Irak en groot-ayatollah Ali al-Sistani

- Meeting with Authorities, Civil Society and the Diplomatic Corps: https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2021/march/documents/papa-francesco_20210305_iraq-autorita.html
- Interreligious meeting: https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2021/march/documents/papa-francesco_20210306_iraq-incontro-interreligioso.html

Secundaire bronnen:

- Bakhtin, Michail. *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Vert. Caryl Emerson. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984.
- Biesbrouck, Wouter. "Theologie van de religies en comparatieve theologie: Typologieën, presupposities en vooroordelen". *Vlaams Tijdschrift voor Theologie en Pastoraal* 43 4 (2013): 429 - 448.
- Bondarouk, Tanya en H.J.M. Ruël. "Discourse analysis: making complex methodology simple". Conference Paper, 2004.
- Borghesi, M. *The Mind of Pope Francis: Jorge Mario Bergoglio's Intellectual Journey*. Liturgical Press Academic, 2018.
- *Codex Iuris Canonici, Wetboek van Canoniek Recht*. Baarn: Gooi & Sticht, 1996.
- Dijk, Teun van. "Elements of Critical Context Studies". *Journal of Applied Language Studies* 1 (1), (2010).
- Dijk, Teun van. "Ideology and discourse analysis". *Journal of Political Ideologies* 11 (2) (2006): 115-140.
- Expertisecentrum PKN. *Handreiking voor gesprek over Islamnota, met positiebepaling*. Protestantse Kerk in Nederland, april 2014.
- Generale Synode PKN. *Het Israëliisch-Palestijns conflict in de context van de Arabische wereld van het Midden-Oosten, bijdrage tot de meningsvorming in de Protestantse Kerk in Nederland*. MDO 08-01, 11 april 2008.
- Generale Synode PKN. *Vervolgnota "Integriteit en Respect", reacties en aandachtspunten*. MDO 13-01, april 2013.
- Gennip, Joep van. "Ik leerde dat rechtvaardigheid een hogere deugd is dan caritas': Het bedrijfsapostolaat van de Nederlandse jezuïeten in ignatiaans perspectief, 1946-1988: een introductie", In *Portretten van sociale spiritualiteit*. ed H. Westerink, et al. Heeswijk: Berne Media, 2018.
- Girardin, Richard. "St. Bonaventure's Illumination Theory of Cognition as the Framework for the *Logos Spermatikos* in Jacques Dupuis' Inclusive Pluralism", in *Catholicism engaging other faiths: Vatican II and its impact*, edited by Vladimir Latinovic, Gerard Mannion and Jason Welle. Switzerland: Palgrave Macmillan, 2018.
- Goddard, Hugh. *A History of Christian-Muslim Relations*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020.
- Hedges, Paul. *Controversies in Interreligious Dialogue and the Theory of Religions*. Londen: SCM Press, 2010.
- Hedges, Paul. *Understanding Religion: Theories and Methods for Studying Religiously Diverse Societies*. Oakland: University of California Press, 2021.
- Hjelm, Titus. "Discourse Analysis". in *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, edited by M. Stausberg & S. Engler. Oxon: Routledge, 2011.

- Hoti, Amineh A. "Pope Francis's Compassion", in *Pope Francis and Interreligious Dialogue Religious Thinkers Engage with Recent Papal Initiatives*, Edited by Harold Kasimow & Alan Race. Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, 2018.
- *Kerkorde en Ordinantie van de Protestantse Kerk in Nederland*, versie januari 2022, online geraadpleegd: <https://protestantsekerk.nl/thema/kerkorde/>.
- KleinJan, Gerrit-Jan, "Kerk en politiek zijn geen gescheiden terreinen", *Trouw*, 31 december 2016.
- KleinJan, Gerrit-Jan, "Verdeeldheid in Protestantse Kerk over islam en Europa", *Trouw*, 31 december 2016.
- Knitter, Paul. *Introducing Theologies of Religions*. New York: Orbis Books, Maryknoll, 2002.
- Kritzinger, J. "Faith to faith – Missiology as encounterology". *Verbum et Ecclesia* 29 3 (2008).
- Kraan, Jaap. *Met het oog op moslims. Theologen en de Protestantse Kerk in dialoog met moslims van 1960 tot 2010*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2016.
- Kraan, Jaap, "Pro-islam? De PKN is dat helemaal niet", *NieuwWij*, 3 januari 2017.
- Lefebure, Leo D. "Be Friends and Help the World: The Contributions of Pope Francis to Interreligious and Secular Relations", in *Pope Francis and Interreligious Dialogue; Religious Thinkers Engage with Recent Papal Initiatives*, Edited by Harold Kasimow & Alan Race. Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, 2018: 303-329.
- Leirvik, Oddbjørn. *Interreligious Studies: A Relational Approach to Religious Activism and the Study of Religion*. London: Bloomsbury Academic, 2014.
- Machado, Felix. "Fifty Years of *Nostra Aetate*: Opportunities to Transcend Differences", in *Catholicism Engaging Other Faiths: Vatican II and its Impact*, edited by Vladimir Latinovic, Gerard Mannion and Jason Welle. Switzerland: Palgrave Macmillan, 2018.
- Melnik, Sergey. "Types of Interreligious Dialogue". *The Journal of Interreligious Studies* 31 (2020): 48-72.
- Moses, Paul. *The Saint and the Sultan. The Crusades, Islam, and Francis of Assisi's Mission of Peace*. New York: Crown Publishing Group, 2009.
- Moyaert, Marianne. *Fragile Identities: Towards a Theology of Interreligious Hospitality*. Amsterdam/New York: Rodopi, 2011.
- Munsterman, Hendro, "Paus wil patriarch Kirill toch niet ontmoeten: 'Kan verwarring veroorzaken'", *Nederlands Dagblad*, 22 april 2022.
- Noort, Gerrit. "Onbevangen in de marge. Het verlangen naar betekenisvol discipelschap en het einde van sprakeloosheid". Geraadpleegd in juni 2022: <https://protestantsekerk.nl/verdieping/onbevangen-in-de-marge-het-verlangen-naar-betekenisvol-discipelschap-en-het-einde-van-sprakeloosheid/>.
- Nothwehr, Dawn M. "A Model for Muslim-Christian Dialogue on Care for the Earth: Vatican II, St. Francis and the Sultan, and Pope Francis". In *Catholicism Engaging Other Faiths: Vatican II and its Impact*, edited by Vladimir Latinovic, Gerard Mannion and Jason Welle. Switzerland: Palgrave Macmillan, 2018.
- Pew Research Center, April 5, 2017, "The Changing Global Religious Landscape".
- Piwko, A and Sawicka, Z. "Humanitarian aspects of the migration policy towards the muslim population in terms of the encyclical *Fratelli Tutti* by pope Francis". *European Journal of Science and Theology* 17 6 (2021): 39-51.

- Poorthuis, M. *Rituals in Interreligious Dialogue. Bridge or Barrier?* Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2020.
- Poorthuis, M. en Theo Salemink, *Van harem tot Fitna, Beeldvorming van de islam in Nederland 1847-210*, Antwerpen: Valkhof pers, 2011.
- Protestantse Kerk in Nederland. *De hartslag van het leven*. Utrecht: Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2012.
- Protestantse Kerk in Nederland. *Kerk 2025: Waar een Woord is, is een weg*. Utrecht: Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2016.
- Protestantse Kerk in Nederland. *Van U is de Toekomst, ontvankelijk en waakzaam leven van genade. Focus voor de Protestantse Kerk in Nederland op weg naar 2025*. Utrecht: Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2020.
- Race, Alan. *Christians and Religious Pluralism: Patterns in the Christian Theology of Religions*. Londen: SCM, 1983.
- Rambachan, Anantanand. "Do We Have a Religious Need for Each Other? Pope Francis and Interreligious Dialogue", in *Pope Francis and Interreligious Dialogue Religious Thinkers Engage with Recent Papal Initiatives*. Edited by Harold Kasimow & Alan Race. Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, 2018: 199-219.
- Reedijk, Rachel en Bas van den Berg, "Dialogeren over de dialoog", *Tenachon* 44, 2019.
- Reitsma, B.J.G. *Integriteit en Respect, Islam Memorandum Protestantse Kerk*. Protestantse Kerk in Nederland, 9 maart 2011.
- Reuver, René de. "Zorg voor de schepping onze gezamenlijke prioriteit", geraadpleegd in juni 2022, <https://protestantsekerk.nl/verdieping/zorg-voor-de-schepping-onze-gezamenlijke-prioriteit/>.
- Roberts, Stephen B. "Is the Pope Catholic? A Question of Identity in Pope Francis's Practical Theology of Interreligious Dialogue", in *Pope Francis and Interreligious Dialogue; Religious Thinkers Engage with Recent Papal Initiatives*. Edited by Harold Kasimow & Alan Race. Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, 2018.
- Roest, Gert-Jan. *Wie wil er missionair zijn, over verwarring, allergieën en de inhoud van missionair werk*. Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2020.
- Ryad, Umar, "Rather Turkish than Papist": Islam as a political force in the Dutch Low Countries in the Early Modern Period". *The Moslim World* 107 (2017).
- Salam, Mohammed Abul, *The Pope and the Grand Imam: A Thorny Path: A Testimony to the Birth of the Human Fraternity Document*, Motivate Media Group, 2021.
- Schelkens, Karim e.a. *Het katholicisme in Europa, een geschiedenis*. Amsterdam: Boom, 2018.
- Sharkey, Heather J. *A History of Muslims, Christians, and Jews in the Middle East*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Siddiqui, Ataullah. "Pope Francis, Islam, and Dialogue" in: *Pope Francis and Interreligious Dialogue Religious Thinkers Engage with Recent Papal Initiatives*, Kasimow, Harold en Alan Race, Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, 2018: 169-183.
- Slingerland, Monic. *Paus Franciscus, het eerste jaar. Revolutie van tederheid*. Baarn: Adveniat Geloofseducatie B.V., 2014.

- Steenbrink, Karel. "Islam en christendom tussen de hoop van Vaticaan II en de angst voor terrorisme", in *Het christendom en de wereldreligies, dialoog en confrontatie*, onder redactie van J. Fishman en Staf Hellemans, Utrecht: Uitgeverij Van Gruting, 2008.
- Thomas, Scott M. "A trajectory toward the periphery: Francis of Assisi, Louis Massignon, Pope Francis, and muslim-christian relations". *The Review of Faith & International Affairs* 16 1 (2018): 16-36.
- Torielli, Andrea. *Francis, Pope of a New World*. San Francisco: Ignatius Press, 2013.
- Traore, Moassa S.H. "Pope Francis Describes What Is True and Holy in Islam". *Journal of Ecumenical Studies University of Pennsylvania Press* 56 2 (2021): 244-274.
- Tweede Vaticaanse Concilie, *Nostra Aetate* (Over de houding van de Kerk tegenover niet-christelijke godsdiensten), 28 oktober 1965. Hilversum: Gooi & Sticht.
- Valkenberg, Pim. *Sharing Lights on the Way to God. Muslim-Christian Dialogue and Theology in the Context of Abrahamic Partnership*. Amsterdam/ New York: Rodopi, 2006.
- Wenders, Wim. "Pope Francis: a man of his word". Focus Features en Universal pictures, 2018.
- Wijzen, Frans. "There are radical Muslims and normal Muslims, an analysis of the discourse on Islamic extremism". *Religion* 43 1 (2013): 70-88.
- Wuthnow, Robert. *Rediscovering the Sacred: Perspectives on Religion in Contemporary Society*. Michigan: William E. Eerdmans Publishing Company, 1992. Hoofdstuk 3 online geraadpleegd: <https://www.religion-online.org/book/rediscovering-the-sacred-perspectives-on-religion-in-contemporary-society/>.
- Wright, Jonathan. *De jezuïeten. Missie, mythen en methoden*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2004.
- Yucel, Salih & Muhammad Tahir. "Pope Francis' Dialogue Initiatives with Muslims Opportunities and Challenges". *Australian Journal of Islamic Studies* 6 3 (2021): 56-68.

Bijlage 1 Overzicht onderzochte toespraken en documenten

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Encycliek	<i>Lumen Fidei</i>		<i>Laudato Si'</i>					<i>Fratelli Tutti</i>		3
Exhortatie	<i>Evangelii Gaudium</i>									1
Toespraak		x	x	x	x		x		x	
<i>Toespraken per land</i>		Jordanie Autoriteiten Palestina Autoriteiten Jeruzalem Grootmoefiti Albanie President & Religieuze leiders Turkije president & dep religie en leiders	Bosnië Herzegovina leiders overheid & religieuze leiders	Azerbeidzjan president & religieuze leiders	Egypte Vredes conferentie & Autoriteiten Bangladesh interreligieuze en oecumenische ontmoeting		Verenigde Arabische Emiraten Interreligieuze ontmoeting Marokko Autoriteiten & migranten		Irak Autoriteiten & interreligieuze ontmoeting	11
<i>aantal toespraken</i>		7	2	2	3		3		2	19
Totaal aantal teksten										23

Bijlage 2 Resultaten Discoursanalyse

Toelichting bijlage

Alle ruwe resultaten van de discoursanalyse zijn in deze bijlage terug te vinden. Per tekst en op volgorde van verschijnen worden de stappen één tot en met drie weergegeven. Eerst stap 1 en 2 samen en daarna stap 3. Samenvattingen en conclusies (stap 4) zijn te vinden in hoofdstuk 4.

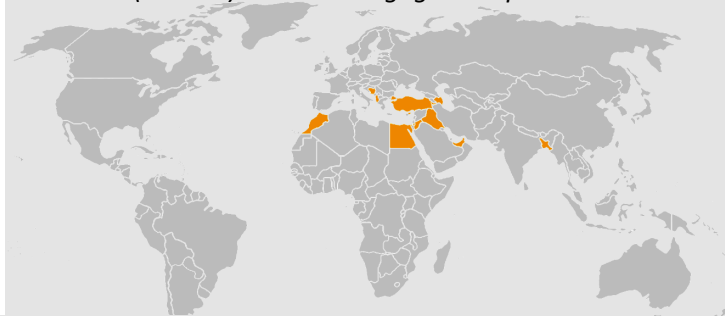
Weergave van de resultaten:

Stappen 1 en 2 Discoursanalyse

- De teksten heb ik op basis van zoektermen geanalyseerd en deze telkens aangevuld. Zowel zelfstandige naamwoorden als werkwoorden. De aantallen heb ik in PDF Reader Pro met de zoekfunctie gezocht, hier kan dus een kleine afwijking inzitten in de werkelijke aantallen. De woorden heb ik telkens kleuren gegeven in de documenten en die kleuren komen ook weer terug in de mindmaps.
- Alle teksten van de toespraken heb ik per alinea geanalyseerd en is ook op die wijze terug te vinden in de weergaven van de resultaten. Wanneer de teksten lang waren heb ik of alinea's samen genomen of als geheel benaderd.
- In een excelbestand heb ik een overzicht bijgehouden van alle woorden en de aantallen per geanalyseerde tekst en ik heb categorieën gemaakt van verschillende woorden. Het totaalbestand is te groot om als bijlage toe te voegen daarom geef ik ze per tekst weer als plaatje. Hierbij worden ongeveer de tien meestvoorkomende woorden weergegeven.
- Ik heb op basis van de gevonden woorden categorieën gemaakt. Het zijn zes groepen:
 1. *faith* (o.a. *church/christian*),
 2. *dialogue* (o.a. *brother/fraternity/community/friendship*),
 3. *human* (o.a. *freedom/dignity/rights/justice*),
 4. *world* (o.a. *people/person/life/society*),
 5. *religious* (o.a. *God/Abraham/pilgrim*),
 6. *peace/love* (o.a. *cooperation/heart*).
- Ik heb de gevonden woorden en hun relaties zoveel mogelijk in mindmaps gezet en waar nuttig voor de analyse heb ik deze ook toegevoegd in deze bijlage.
- Het aantal woorden heb ik in woordwolken in beeld gebracht, zodat in een overzicht te zien is welke woorden vaak voorkomen.
- Bij de encyclieken en exhortatie wordt er meer geciteerd.

Overzicht onderzochte landen op de wereldkaart:

Bezochte (moslim)landen weergegeven op de wereldkaart

Europa: Albanië, Bosnië en Turkije

Afrika: Egypte en Marokko

Azië/MO: Azerbeidzjan, Bangladesh, Irak, Jordanië, Palestina, Verenigde Arabische Emiraten

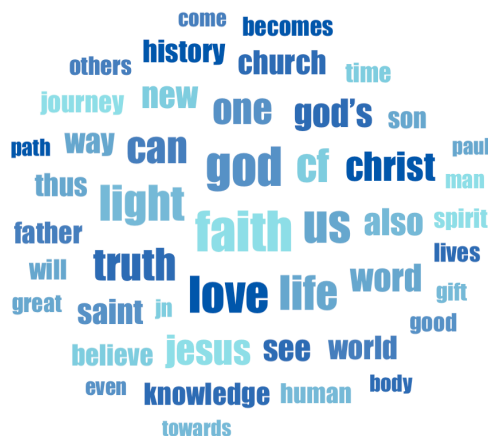
Lumen Fidei (29 juni 2013)

Stap 1 Context

De tekst is gericht aan de bisschoppen, priesters en diakens, gewijde personen en aan alle christelijke gelovigen. Hij schreef de tekst niet lang na zijn inauguratie als paus. De concepttekst van deze encycliek is door zijn voorganger geschreven, paus Benedictus XVI.¹⁸⁰ Deze had een jaar van geloof uitgeroepen voor het kerkelijk jaar van 2012/2013 en had eerder een aantal encyclieken geschreven die gingen over hoop (*Spe Salvi* uit 2007) en liefde (*Deus Caritas Est* uit 2005). Deze encycliek kan gezien worden in het verlengde daarvan als derde in de rij van geloof, hoop en liefde. De encycliek bestaat uit vier delen. Het eerste deel schetst de heilsgeschiedenis van Abraham tot het begin van de kerk, deel twee zoomt in op de verhoudingen tussen geloof en rede en geloof en waarheid, het derde deel gaat over geloof en de kerk en het laatste deel is gericht aan de gelovigen met een oproep tot een nieuwe vorm van evangelisatie. Volgens Paul van Geest is maar een gering aantal passages door paus Franciscus geschreven, hij ziet namelijk een groot verschil met zijn exhortatie *Evangelii Gaudium*.¹⁸¹

Stap 2 linguïstiek

Woordwolk:

woorden:	categorieën:
faith (400x)	Faith (443)
God (247x)	religion/god 269
love (163x)	peace/love 163x
life (93x)	world (195)
truth (85x)	human 48x
christian/ity (43x)	Dialogue 42x
human (42x)	
world (40x)	
person (38x)	
people (24x)	

Andere religies (other / different religions)

- 'Het licht van het geloof in Jezus verlicht ook de weg van allen die God zoeken. Het vormt de geheel specifieke bijdrage van het christendom aan de dialoog met de aanhangers van de verschillende religies.' (35, hfd 2)

dialoog (dialogue):

- 'Gedreven door het verlangen om de gehele werkelijkheid te verlichten vanuit de liefde van God die in Jezus openbaar wordt, en vervuld van het verlangen om met dezelfde liefde te beminnen, vonden de eerste christenen een geschikte gesprekspartner in de Griekse wereld met haar honger naar waarheid.' (32, hfd 1)
- God is dialoog van gemeenschap en daarin mogen wij delen (36, hfd 2)
- Als deel van de dialoog, geloven we met de gemeenschap, ik en wij (39, hfd 3)
- Decaloo is dialoog met God (46, hfd 3)

gemeenschap (community/ communion)

- Gemeenschap van gelovigen (22)

¹⁸⁰ Encycliek *Lumen Fidei*, (29 juni 2013), 7.

¹⁸¹ Monic Slingerland, *Paus Franciscus, het eerste jaar. Revolutie van tederheid*. (Baarn: Adveniat Geloofseducatie B.V., 2014), 81.

- dialoog van gemeenschap (36)
- Gemeenschap met de kerk (39, 40, 41, 42, 43, 48)
- Gemeenschap in sacramenten (45)
- Gemeenschap met God (48)

Vrede (peace), rechtvaardigheid/ing (justice / justification):

- Juist omdat het gekoppeld is aan de liefde (vgl. Gal 5,6), wordt het licht van het geloof concreet in dienst gesteld van gerechtigheid, recht en vrede. (51)

evangelisatie (evangelization)

- 'De ontmoeting van de boodschap van het Evangelie met het filosofische gedachtegoed van de antieke cultuur, vormde een beslissende stap voor het Evangelie om alle volken te bereiken.' (32)

broers en zussen (brothers - frater/nal / sisters)

- 'In het gezin aanvaard en verdiept, wordt het geloof een licht, dat schijnt over alle sociale contacten. Als ervaring van het vaderschap en de barmhartigheid van God, verruimt het geloof zich vervolgens tot een onderweg-zijn van broeders en zusters. In de 'Moderne Tijd' heeft men gepoogd een universele broederlijkheid onder alle mensen te bouwen op grond van hun gelijkheid. Geleidelijk aan is ons echter duidelijk geworden dat deze broederlijkheid, die de verwijzing naar een gemeenschappelijke Vader als haar fundament ontbeert, geen lang leven beschoren is. Het is Daarom noodzakelijk om naar de ware grondslag van de broederlijkheid terug te keren. De geschiedenis van het geloof was vanaf het begin een geschiedenis van broederlijkheid, zelfs wanneer ze niet vrij was van conflicten. God roept Abraham op om weg te trekken uit zijn land en belooft dat Hij Abraham zal maken tot een grote natie, tot een groot volk waarop Gods zegen rust. In de loop van de heilsgeschiedenis ontdekt de mens dat God alle broeders en zusters deelachtig wil maken aan de éne zegen die in Jezus tot volheid komt, opdat allen één worden. De onuitputtelijke liefde van de Vader wordt ons in Jezus, ook door de aanwezigheid van een broeder meegedeeld. Het geloof leert ons te zien dat elke mens een zegen in zich draagt voor mij en dat het licht van Gods gelaat mij verlicht via het gezicht van mijn broeder.'¹⁸² (54)

¹⁸² <https://rkdocumenten.nl/toondocument/4200-lumen-fidei-nl/?idCode=6.3.1>

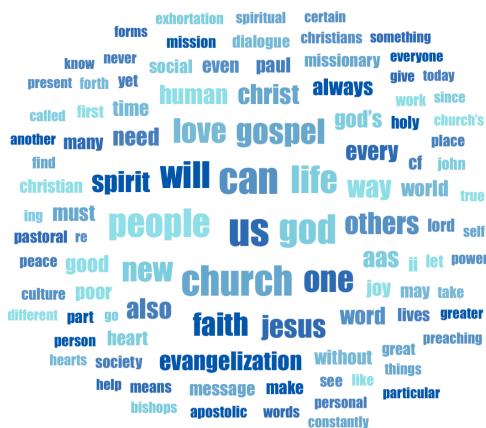
Apostolische Exhortatie: *Evangelii Gaudium*:

Apostolic Exhortation on the Proclamation of the Gospel in Today's World (24 november 2013).

Stap 1 Context

De tekst is gericht aan de bisschoppen, priesters en diakens, gewijde personen en aan alle leken gelovigen. De exhortatie *Evangelii Gaudium* (de vreugde van het Evangelie) verscheen in november 2013, dus nog in het eerste jaar van het pontificaat van paus Franciscus. Het was bedoeld als een samenvatting van de bisschoppensynode 'over een nieuwe evangelisatie' dat onder paus Benedictus XVI bijeen was gekomen in oktober 2012.¹⁸³ In tegenstelling tot de encycliek *Lumen Fidei* is deze exhortatie volledig van de hand van paus Franciscus. Dit blijkt ook uit de andere stijl van schrijven en ook aan de thematiek die aan de orde komt. Hij gaat in op de groeiende ongelijkheid tussen rijk en arm als bron van geweld. Daarnaast is hij ook kritisch op de financiële sector. De exhortatie bestaat uit vier delen: (1) de kerk, (2) de economie, (3) de verhouding tussen arm en rijk en (4) de verhouding met andere gelovigen. Voor dit onderzoek is met name het vierde deel interessant.

Stap 2 linguïstiek

Heel document:	categorieën:	Alleen hfd 4:
God (291x)	world (679x)	people (53x)
people (241x)	religion/god 291x	peace (48x)
life (177x)	faith (270x)	human (46x)
faith (161)	dialogue (222)	
love (153x)	Human 184x	faith (40x)
mission (128x)	peace/love 153x	dialogue (37x)
human (117x)		evangelization (34x)
christians (109x)		love (26x)
person (105x)		justice (22x)
world (98x)		right (21x)
evangelization (95x)		mission (18x)

interreligieuze dialoog (interreligious dialogue) ('this dialogue' verwijst ook hiernaar)

Gevonden in combinatie met:

- vrede (*peace*) en plicht (*duty*) (250)
- andere religies (*other religions/ non-Christian religions*) (250)
- accepteren (*accept*), menselijke bestaan (*human existence*), vrede (*peace*), rechtvaardigheid/ing (*justice / justification*) ((250)
- Vriendelijk (*friendly*) en oprecht (*sincere*) (251)
- band tussen dialoog en verkondiging (*proclamation*) (251)
- syncretisme (251) (is te makkelijk)
- ware openheid (251)
- *Evangelisatie* (251) (voeden elkaar)
- non-Christians (254) (zijnde zonder religie, atheïsme)

dialoog (dialogue)

Gevonden in combinatie met:

- *waarheid (truth)*, liefde (*love*), openheid (*openess*), obstakels en moeilijkheden (*obstacles and difficulties*) (250)
- vrede (*peace*), rechtvaardigheid/ing (*justice / justification*) (250)

¹⁸³ Slingerland, *Paus Franciscus, het eerste jaar*. 160.

Citaten:

- “Een dialoog waarbij men zoekt naar maatschappelijke vrede en gerechtigheid is op zichzelf buiten het puur pragmatische aspect een ethisch engagement dat nieuwe maatschappelijke voorwaarden schept” (250).
- “In deze altijd vriendelijke en hartelijke dialoog mag men nooit de essentiële band vergeten tussen dialoog en boodschap, die de Kerk ertoe brengt de relaties met de niet-Christenen te behouden en te intensiveren” (251).
- “Ware openheid houdt in dat men met een duidelijke en vreugdevolle identiteit vast blijft houden aan de eigen diepste overtuigingen, maar ervoor open blijft staan “om die van de ander te begrijpen” en “wetend dat de dialoog ieder kan verrijken”. Een diplomatieke openheid, die op alles ja zegt om problemen te vermijden, heeft voor ons geen nut, omdat het een manier zou zijn om de ander voor de gek te houden en hem het goede te weigeren dat men als een geschenk heeft ontvangen dat edelmoedig moet worden gedeeld. Verre van elkaars tegengestelden te zijn ondersteunen de evangelisatie en de interreligieuze dialoog elkaar en voeden ze elkaar wederzijds” (251).

Analyse

Evangelii Gaudium heeft een andere taal dan *Lumen Fidei*. Een aantal woorden die veel voorkomen zijn hetzelfde zoals geloof (faith 161x) en liefde (love, 153x), maar er ligt ook een nadruk op mensen (people 241x), leven (life 177x), menselijk (human 117x), persoon (person 105x), maatschappij (society 57x) en gemeenschap (community 51x). Er lijkt wat meer een verschuiving te ontstaan van meer naar binnengericht (de taal van paus Benedictus XVI in *Lumen Fidei*), naar meer naar buiten gericht (de taal van paus Franciscus). Dit wordt verder bevestigd door woorden zoals: missie (mission 128x), dialoog (dialogue 58x) en evangelisatie (evangelization 95x) die veel voorkomen. Daarbij gaat het ook regelmatig over vrede (peace 58x), gerechtigheid (justice 42x) en rechten (rights 40x).

Hoofdstuk vier van de exhortatie ‘The social dimension of evangelization’ gaat over inclusie van de armen en zwakken en de dialoog met de andere religies. Hier komt zijn sociale insteek en de zorg voor ieder mens naar voren met de woorden: ‘people’, ‘peace’, ‘human’, ‘life’ en ‘rights’. Woorden die ik ook in de toespraken telkens terug zie. Een paragraaf gaat over de interreligieuze dialoog. Andere religies noemt hij “gelovigen van de andere niet-christelijke godsdiensten (non-christian religions)”. Hier valt het jodendom waarschijnlijk niet onder aangezien de paus deze dialoog in een aparte paragraaf bespreekt. Hij schrijft over deze dialoog: “Deze interreligieuze dialoog is een noodzakelijke voorwaarde voor de vrede in de wereld en is daarom een plicht voor de Christenen, evenals voor de andere religieuze gemeenschappen” (250). Het gaat in de eerste plaats om de ander te leren kennen, menselijk lief en leed te delen en samen de taak van vrede en gerechtigheid op te nemen. Dit is volgens hem niet alleen een pragmatische insteek, maar ook een proces van luisteren naar de ander die verrijkend en zuiverend kan werken.

Hij spreekt in deze paragraaf specifiek over islam: “In deze tijd krijgt de relatie met de gelovigen van de islam die vandaag in het bijzonder aanwezig zijn in veel landen met een christelijke traditie, waar zij vrij hun eredienst kunnen vieren en in de maatschappij geïntegreerd kunnen leven, een opmerkelijk belang.” (252) Hij lijkt hier een onderscheid te maken in landen. Hier richt hij zich expliciet op de westerse landen die nu overwegend als christelijk worden gezien. Dit wordt namelijk bevestigd wanneer hij vervolgt in nummer 253: “Wij Christenen zouden met genegenheid en respect de immigranten uit de islam die naar onze landen komen, moeten ontvangen, evenals wij hopen en bidden te worden ontvangen en gerespecteerd in de landen met een islamitische traditie.” (253) Ik vind dit een opvallende scheiding aangezien paus Franciscus zich richt tot alle gelovigen. Dus ook aan christenen die wonen en leven in landen met overwegend moslimbevolking. In deze passage lijkt hij zich te scharen aan de kant van de westerse landen die een christelijke traditie hebben. Deze indeling in tradities is mijn inziens wat kort door de bocht. In de onderzochte toespraken van Franciscus refereert hij aan de lange aanwezigheid van christenen in deze nu overwegend moslimlanden en uit het historisch overzicht (hoofdstuk 1) heb ik laten zien dat voor veel Europese landen geldt dat ze ook een lange historie hebben wat betreft islam. Aan de andere kant verbindt paus Franciscus zich door het gebruik van de wij-vorm met zowel de christenen in het westen die immigranten met meer respect zouden moeten ontvangen, als met de christenen die hopen dat ze met respect in islamitische landen worden ontvangen.

Het tweede deel van nummer 252 luidt: “Men moet nooit vergeten dat “zij verklaren aan het geloof van Abraham vast te houden en samen met ons de éne, barmhartige God aanbidden, die op de jongste dag de

mensen zal oordelen”¹⁸⁴. De heilige geschriften van de islam bewaren een gedeelte van de christelijke leer; Jezus Christus en Maria zijn onderwerp van diepe verering en het is bewonderenswaardig te zien hoe jongeren en ouderen, vrouwen en mannen in de islam in staat zijn dagelijks tijd te wijden aan het gebed en trouw deel te nemen aan hun religieuze rituelen. Tegelijkertijd zijn velen van hen er diep van overtuigd dat hun leven in zijn totaliteit van God en voor Hem is. Zij erkennen ook de noodzaak God te antwoorden met een ethisch engagement en met barmhartigheid jegens de armen.” (252) Paus Franciscus zegt hier onomwonden dat moslims dezelfde God aanbidden en in dezelfde God geloven, hierbij haalt hij de woorden van het Tweede Vaticaans Concilie aan. Hij versterkt dat citaat met de inleidende woorden: ‘dat mogen we nooit vergeten’. Of hij de Koran en de andere geschriften van de islam ook als geopenbaarde boeken accepteert blijft in het midden. Ook in zijn toespraken zegt hij over de geschriften niets, wel benadrukt hij telkens in die toespraken dat christenen en moslims dezelfde God aanbidden.

In nummer 253 gaat hij verder in op de dialoog met islam en wat daarvoor nodig is. Hij noemt vier essentiële voorwaarden. Om de dialoog aan te gaan met islam is een aantal dingen nodig volgens paus Franciscus:

“Om de dialoog met de islam te ondersteunen is een passende vorming van de gesprekspartners absoluut noodzakelijk, niet alleen opdat zij hecht en vol vreugde geworteld zijn in hun identiteit, maar ook opdat zij in staat zijn de waarden van de ander te erkennen, de zorgen te begrijpen die aan hun eisen ten grondslag liggen, en de gemeenschappelijke overtuigingen naar voren te doen komen. Wij Christenen zouden met genegenheid en respect de immigranten uit de islam die naar onze landen komen, moeten ontvangen, evenals wij hopen en bidden te worden ontvangen en gerespecteerd in de landen met een islamitische traditie. Ik bid, ik smeed die landen nederig dat zij de Christenen vrijheid garanderen, opdat zij hun eredienst kunnen vieren, rekening houdend met de vrijheid die de gelovigen van de islam in de westerse landen genieten! Ten opzichte van de gebeurtenissen van gewelddadig fundamentalisme die ons met zorg vervullen, moet de genegenheid jegens de authentieke gelovigen van de islam ons ertoe brengen hatelijke generalisaties te vermijden, omdat de ware islam en een juiste interpretatie van de koran zich tegen ieder geweld verzetten.” (253)

Vier punten zijn voor paus Franciscus essentieel in de dialoog: (1) een passende vorming, (2) met meer genegenheid en respect de immigranten uit de islam ontvangen, (3) dit geldt ook andersom dat christenen in de overwegend moslimlanden in vrijheid hun eredienst kunnen vieren en (4) dat er genegenheid moet zijn jegens de authentieke gelovigen van de islam. Wanneer hij spreekt over de inclusie van immigranten spreekt hij twee keer in de wij-vorm ‘wij christenen zouden moeten ontvangen’ en ‘wij hopen te worden ontvangen’. Daarnaast gebruikt hij hier termen als ontvangen en respect tonen met behoud van de eigen identiteit, dat geldt voor zowel de christenen als de moslims.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Dit is een citaat uit *Lumen Gentium: Tweede Vaticaans Concilie, Lumen Gentium (Dogmatische constitutie over de Kerk)*, 21 november 1964.

¹⁸⁵ Traore, 267- 272.

Bezoek aan het Heilige Land (Jordanië en Palestina)

2014 24-26 mei

Context bezoek

Het bezoek van paus Franciscus aan Jordanië, Palestina en Israël is het tweede bezoek van de paus buiten Italië en het eerste bezoek aan landen (Jordanië en Palestina) met overwegend moslims. Het eerste officiële bezoek dat de paus aflegde was aan het eiland Lampedusa in Italië, het eerste bezoek buiten Italië bracht hij aan Rio de Janeiro waar de Rooms-Katholieke wereldjongerendagen werden gehouden.

Ik heb drie toespraken geselecteerd uit zijn meerdaagse bezoek aan het heilige land. Daarbij heb ik geselecteerd op doelgroep. Gaat het hier om een ontmoeting met leiders van een overwegend moslimland, zoals president van Jordanië en die van Palestina, en met religieuze (moslim) leiders, de grootmoefiti. Ik laat in mijn analyse andere bezoeken buiten beschouwing, zoals het bezoek aan president van Israël of aan religieuze leiders van Katholieke kerk.

Toespraak: bezoek Jordanië

Stap 1 Context

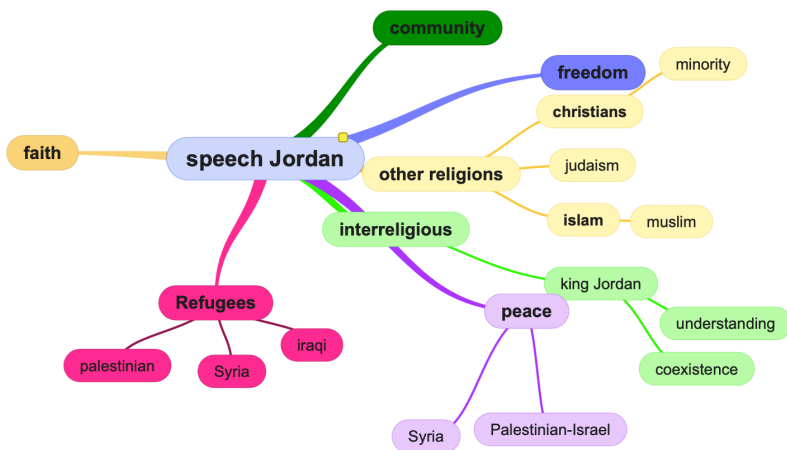
De toespraak vindt plaats in Amman op 24 mei 2014. Het is een ontmoeting met de autoriteiten van het land. Hij spreekt zijn toehoorders aan met majesteiten, excellenties, bisschopbroeders en vrienden.

Stap 2

Vijf alinea's:

- 1. De paus refereert bij zijn speech aan de geschiedenis van drie religies in het land: jodendom, christendom en islam, en aan zijn voorgangers: Paulus VI, Johannes Paulus II en Benedictus XVI die een bezoek brachten aan Jordanië.
- 2. Hij noemt de rol van Jordanië bij het opvangen van vluchtelingen in de regio en noemt zowel Palestijnse, Iraaks en Syrische vluchtelingen. Hij bewondert de genereuze houding hierin en de rol in de bemiddeling voor vrede in de regio, zowel in Palestijns-Israëlisch conflict als de crisis in Syrië.
- 3. Hij prijst het leiderschap van de koning en noemt hem vredestichter in het creëren van begrip van islam en een klimaat van coëxistentie tussen de gelovigen van verschillende religies. Wanneer hij spreekt over de interreligieuze dialoog.
- 4. Hij schetst de minderheidsposities van de christenen in het land en benadrukt dat ondanks die positie hun rol en aanwezigheid in onderwijs en gezondheidszorg groot is. Ze kunnen hun geloof in vrede belijden dankzij het klimaat van religieuze vrijheid. De paus benadrukt dat vrijheid heel belangrijk is en dat ze volledig burgers zijn van het land.
- 5. Hij richt zich met name op de relatie tussen moslims en christenen in het land.

woorden	categorieën:
jordan (8x)	faith 9x
christian (6x)	human
freedom (6x)	peace
peace (6x)	dialoog
muslim (4x)	
faith (3x)	
refugees (3x)	
community (2x)	
islam (2x)	
jews (1x)	
interreligieuze dialoog (1x)	

Toespraak: bezoek Palestina

25 mei 2014, Betlehem

Stap 1 Context

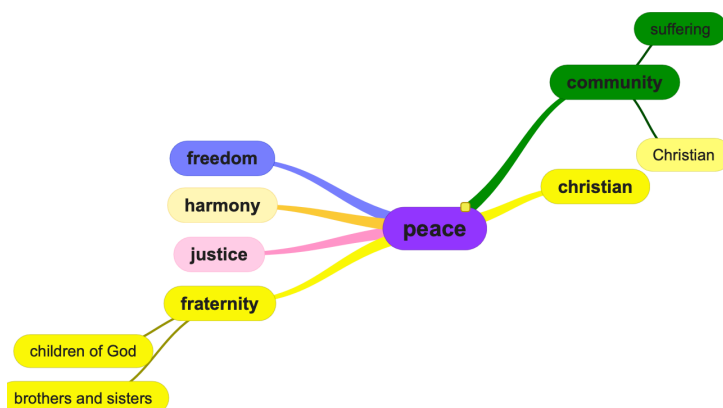
De toespraak is gericht aan President Mahmoud Abbas en ook aan vrienden en broeders en zusters.

Stap 2

Vijf alinea's (na dankwoord):

1. Hij benadrukt het lijden onder de conflicten.
2. Hij koppelt het hebben van rechten aan vrede. Hij benoemt de twee staten en de erkenning van de grenzen.
3. Hij roept de leiders van beide staten/landen op tot de weg van vrede.
4. Hij richt zich ook tot de christelijke gemeenschap welke bijdraagt aan de maatschappij en hun landgenoten zien als broeders en zusters. Hij noemt niet expliciet moslims of islam.
5. Hij spreekt de president aan als vredestichter. Vrede gaat ook over vrijheid, harmonie en broederschap. En over begrip en acceptatie. Hij wijst op dat we allen kinderen van God zijn en daarom broeders en zusters.

woorden	categorieën:
peace (13x)	peace
right(s) (4x)	dialogue
brothers and sisters (4x)	human
suffering (2x)	faith
christian (2x)	
community (2x)	
freedom (1x)	

Toespraak: bezoek Grootmoefiti

26 mei 2014, Jeruzalem

Stap 1: context

De toespraak vindt plaats in Jeruzalem bij een bezoek aan de grootmoefiti van Jeruzalem. Sinds 2006 is Mahammad Ahmad Hussein grootmoefiti, daarvoor was hij manager en imam van de Al-Aqsa moskee.

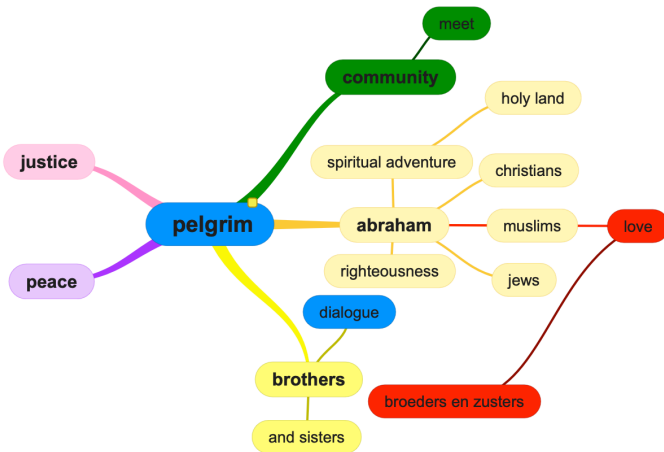
Stap 2

1. De paus volgt de voetsporen van zijn voorganger Paulus IV in het bezoeken van het heilige land. Hij benadrukt dat hij doet als pelgrim. Daarbij wil hij de mensen die er leven ontmoeten. Hij noemt de moslimgelovigen broeders.
2. Hij refereert aan Abraham die ook een pelgrim was en zowel joden, moslims als christenen op verschillende wijzen als hun vader zien. Hij ging op spirituele avontuur.
3. Pelgrims gaan zonder veel op weg en in de hoop om de belofte te ontvangen. Vanuit deze spiritualiteit leefde Abraham. Hij gaat wat door op deze spiritualiteit die we allemaal zouden moeten hebben, want we kunnen onze levens niet zelf beheersen.
4. In deze pelgrimage komen we anderen gelovigen tegen en kan een moment van rust zijn op die weg. Daar hoort deze ontmoeting ook bij. Hij noemt het een broederlijke

woorden	categorieën:
Pilgrim (10x)	religion/god 20x
Abraham (4x)	dialogue
God (6x)	world
muslims (4x)	human
brothers (3x)	peace
people (3x)	
spiritual (2x)	
love	
justice (2x)	
peace (2x)	
three religions (judaism, islam, christian)	

dialogo om de komende uitdagingen aan te kunnen.

5. Verwijzing weer naar Abraham dat God hem zijn weg liet zien en dat hij hem daarin moest volgen. De weg van rechtvaardigheid. Dat is de wens ook van de paus in deze ontmoeting, om te werken aan vrede en gerechtigheid. Om te leren van genade, grootmoedigheid en compassie.
6. Hij roept alle gemeenschappen die naar Abraham kijken op om elkaar te respecteren en lief te hebben als broeders en zusters. Het lijden van de ander te leren begrijpen en dat er geen misbruik van geweld in naam van God wordt gedaan.

Bezoek aan Albanië

Context bezoek

Het bezoek aan Albanië is het eerste bezoek van de paus aan een ander Europees land buiten Italië. Hij heeft ervoor gekozen om eerst de periferie van Europa te bezoeken alvorens een land dat lid is van de Europese Unie. Het is tevens een land met meerdere religies waarbij de moslims de meerderheid vormen en die met elkaar samenleven. De paus ziet Albanië niet als moslimland, maar als een Europees land met een moslim meerderheid.¹⁸⁶

Toespraak president

21 september 2014

Stap 1 Context

De toespraak werd gehouden tijdens een bijeenkomst met de burgerlijke overheden, waaronder de president en premier.

Stap 2 Analyse

meerdere alinea's

0. hij begint met het benoemen van de helden van het land die vochten voor de onafhankelijkheid en de martelaren vanwege vervolgingen rondom geloof.
1. Hij refereert aan dat ze een kwart eeuw geleden een moeizame strijd leverden voor vrijheid. Vrijheid komt in de toespraak meerdere malen terug. Het leidde volgens de paus tot groeiende initiatieven en samenwerking met andere landen op de balken en daarbuiten. Woorden als vertrouwen en hoop koppelt hij aan vrijheid.
2. respect voor mensenrechten en religieuze vrijheid en vrijheid voor expressie hangen samen. Het gaat om waardigheid en rechten die erkend en gegarandeerd worden.
3. De paus prijst het klimaat van respect en vertrouwen onder de verschillende religies in het land, zoals Katholieken, orthodoxen en moslims. Dit is juist nodig nu extremistische groepen juist verschillen uitvergrooten en gebruikt. Het leidt tot conflicten en geweld ipv een open en respectvolle dialoog en reflectie.
4. Niemand kan het schild van God zijn en ondertussen geweld gebruiken. Religie mag niet worden gebruikt tegen waardigheid en rechten van iedereen, en bovenal het recht op leven en religieuze vrijheid.
5. Albanië laat volgens de paus zien dat vrede tussen gemeenschappen en personen van verschillende religies is haalbaar en realistisch is. Respect voor verschillen en particuliere identiteiten zorgen ervoor dat dialoog en samenwerking kan worden gerealiseerd. Albanië is daar een voorbeeld in.
6. Hij wijst op de opbouw van het land na vrije verkiezingen en democratie.
7. Hij benoemt de Katholieke kerk specifiek. Plaatsen van aanbidding worden gebouwd of herbouwd. Hij ziet de Kerk als een dienst aan het hele volk.
8. Tenslotte gaat hij in op nieuwe uitdagingen. Hij benoemt economie, globalisatie, duurzaamheid en gerechtigheid. Hij ziet dat Albanië deze uitdagingen tegemoet gaat vanuit hun positie van vrijheid en stabiliteit.

woorden	categorieën:
rights (10x)	human 24x
freedom (7x)	religion
religious/ion (8x)	peace
human (5x)	dailogue
peace (4x)	
hope (3x)	
society (3x)	
new challenges (2x)	
dignity (2x)	
catholics and orthodox	
muslims	

Toespraak voor religieuze leiders Albanië

Stap 1 Context

Het is een bijeenkomst op zondag 21 september 2014 in de Katholieke universiteit van Tirana. Het is een bijeenkomst met leiders van andere religies en andere christelijke denominaties.

¹⁸⁶ https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2014/september/documents/papa-francesco_20140921_albania-conferenza-stampa.html

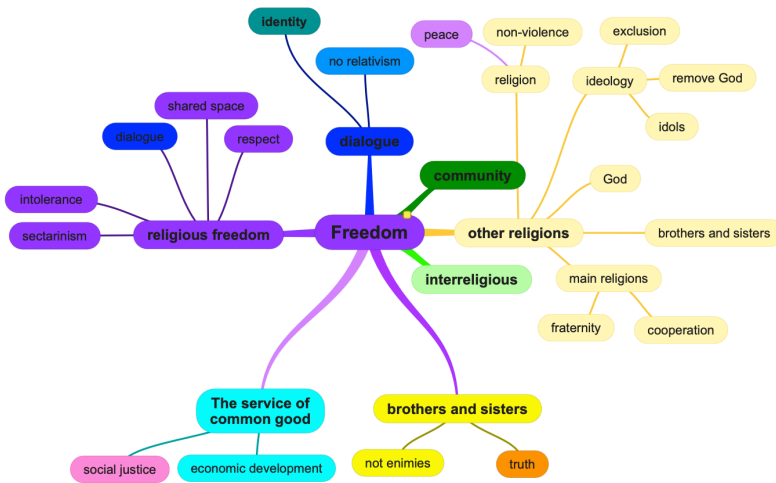

Welke aanwezig zijn wordt vooraf niet genoemd, alleen de grote religieuze groepen in Albanië vertegenwoordigd.

Stap 2

0. Hij spreekt zijn hoorders aan met vrienden. Hij benadrukt dat verschillende religieuze leiders aanwezig zijn. Dat is tekenend voor de dialoog.
1. Hij refereert aan de geschiedenis van Albanië waar religie een tijdlang verboden was en hij wijst op het gevaar van het aanhangen van een ideologie die mensen uitsluit. Het ontkennen van (religieuze) vrijheid.
2. Religieuze vrijheid is vrijheid voor elk individu.
3. Hij haalt zijn voorganger Johannes Paulus II aan die het in 1993 (drie jaar na de onafhankelijkheid van de Sovjetunie) al over religieuze vrijheid voor elk individu had. Hij zegt 'We hebben één Schepper en daarom zijn we allen broeders en zusters.'
4. Authentieke religie leidt tot vrede en niet tot geweld. Het bestrijdt de verleiding tot intolerantie en sektarisme en gaat voor respect en dialoog. Religieuze overtuigingen die intolerantie tegenover andere religieuze overtuigingen hebben moeten als vals en onwaar worden bestempeld.
5. Religieuze vrijheid is niet echt dat je vast kunt leggen in een wet, maar het is een gemeenschappelijke ruimte
6. Twee houdingen voor fundamentele vrijheid; De eerste is elkaar zien als broeders en zusters. Als je zeker van je eigen geloof bent hoeft je de ander niet als vijand te beschouwen. Waarheid heeft zijn eigen aantrekkelijkheid.
7. De tweede houding is, 'the service of the common good'; alles ten goede laten komen van de hele maatschappij en niet alleen gericht op de bescherming van de eigen autonomie.
8. Hij wijst op de nood in de wereld. Sociale gerechtigheid en economische ontwikkeling.
9. De paus ageert tegen 'relativisme'. Hier tegenover zet hij de waarde van de eigen identiteit. Dat is nodig om in dialoog te kunnen treden. Dialoog en identiteit koppelt hij hier aan elkaar en voorkomt relativisme. Vanuit de eigen identiteit loop je samen het pad als broeders en zusters.
10. Hij spreekt iedereen nogmaals aan als vrienden. En vraagt hen door te gaan op deze weg om zo ook een teken te zijn voor het land en daar buiten dat het wel degelijk mogelijk is goede relaties te onderhouden en samen te werken door mensen van verschillende religies.

woorden	categorieën:
religious/ion (27x)	religion 27x
freedom (14x)	human
dialogue (9x)	world
human (7x)	dialogue
identity (6x)	
brothers and sisters (4x)	
society (4x)	
life (3x)	
service of the common good	
against relativism	
not ideology	

Bezoek aan Turkije

28 november 2014

Context bezoek

Op 28 november 2014 bezoekt de paus het moslimland Turkije. Zijn doel was vooral om de relatie met de Oosters-Orthodoxe kerken te versterken. Christenen in Turkije vormen een kleine minderheid. President Erdogan laat steeds meer ruimte voor islam toe in het officieel seculiere Turkije. Oecumene, godsdienstvrijheid en interreligieuze dialoog staan op de agenda.

Toespraak president

Stap 1 context

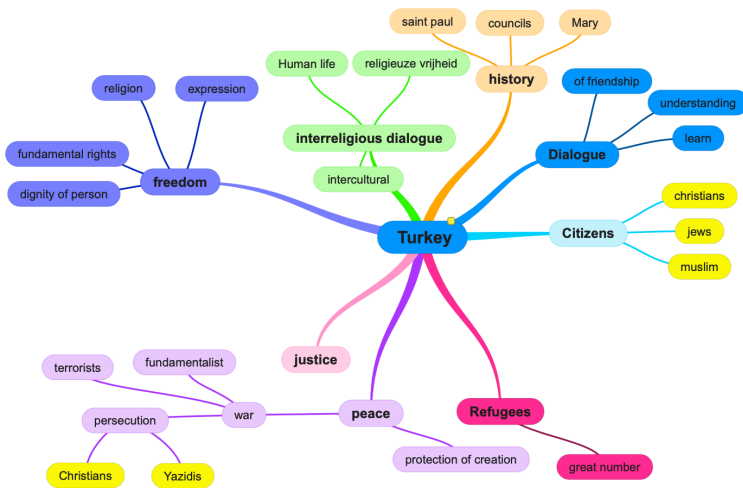
De toespraak vindt op de eerste dag van het bezoek aan Turkije plaats gericht aan de president en de aanwezige autoriteiten.

Stap 2

Alinea's (ik heb telkens meerdere (korte) alinea's samengevoegd in de analyse):

0. de paus spreekt hen aan met 'mannen en vrouwen', en refereert aan het vroege christendom in Turkije, Paulus, Maria en de concilies.
1. Hij treedt met zijn bezoek in de voetsporen van zijn voorgangers paus Paulus VI, Johannes Paulus II en Benedictus XVI. Hij noemt ook Johannes XXIII en het Tweede Vaticaans concilie waar de dialoog is ingezet.
2. Hij benadrukt de nood voor vrede waarbij fundamentele rechten en waardigheid voor iedereen geldt. Zo kunnen vooroordelen en angsten overwonnen worden. Alle inwoners, moslims, joden en christenen, hebben dezelfde rechten en plichten. Vrijheid van religie en expressie, wanneer deze voor iedereen geldt, zorgt voor vriendschappen en dus voor vrede.
3. Het midden-oosten met name verlangt naar vriendschap vanwege de veelheid aan oorlogen. Nieuwe moed voor vrede is nodig met de hulp van God.
4. Interreligieuze en interculturele dialoog draagt bij aan vrede. Zodat er een einde komt aan fundamentalisme en terrorisme. Alle gelovigen moeten daarin solidair zijn. Twee pilaren: respect voor menselijk leven en vrijheid van religie.
5. Conflicten, in Syrië en Irak, zorgen voor vervolgingen van christenen en Yazidis. Turkije vangt veel vluchtelingen op.
6. De weg van vrede vereist commitment en vertrouwen en gevechten voor waardigheid van mensen, tegen honger en ziekten, promoten van duurzame ontwikkeling en bescherming van de schepping, bevrijding van armoede en marginalisering. In dit proces heeft Turkije volgens de paus een grote verantwoordelijkheid door haar ligging en geschiedenis.

woorden	categorieën:
peace (9x)	peace
Turkey (7x)	human
dialogue (6x)	dialogue
christian (5x)	world
freedom (4x)	
human (3x)	
refugees (2x)	
life (2x)	
people (2x)	
interreligious dialogue	
persecution	

solidarity
 place christian
 violence dialogue saint
 need
 person east peace will law
 today
 way respect can must great
 middle turkey help paul
 natural freedom also religion
 world friendship president

Toespraak aan departement voor religieuze zaken

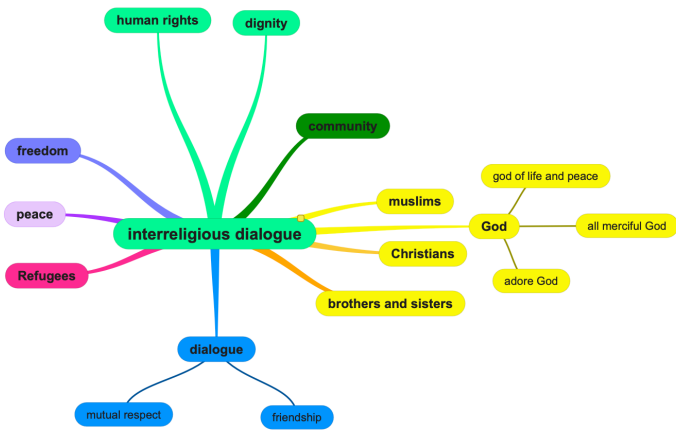
stap 1: Context

Gericht aan de president van het departement en de religieuze en burgerlijke autoriteiten.

Stap 2

0. De paus spreekt hen aan als mannen en vrouwen (en niet als broeders en zusters). Hij spreekt met de zowel moslims als christenen religieuze leiders.
1. Het bezoeken van religieuze leiders is belangrijk voor de paus, hij treedt in de voetsporen van zijn voorgangers en noemt Benedictus XVI.
2. Goede relatie en dialoog tussen leiders benadrukt hij als belangrijk. Hij noemt het vriendschap en 'wederzijds' respect (mutual respect) voor elkaar kan ondanks verschillen, in tijden van crises heb je zulke vriendschappen nodig.
3. Vervolgens benoemt hij de crises in het midden-oosten mn Irak en Syrie waarbij extremistische en fundamentalistische groepen zorgen voor barbaars geweld onder christenen en yazidi's vanwege hun etnische en religieuze identiteiten.
4. Hij spreekt de religieuze leiders erop aan dat ze alle geweld tegen menselijke waardigheid en mensenrechten moeten veroordelen. Het leven is een geschenk van God de schepper, en de almacht van God is leven en vrede. De wereld verwacht dat mensen die God liefhebben mensen zouden moeten zijn van vrede en als broeders en zusters samen moeten kunnen leven los van etnische, religieuze, culturele of ideologische verschillen.
5. Iedereen moet samenwerken en religieuze leiders kunnen een waardevolle bijdrage leveren aan het uiten van de waarden en tradities. Hij spreekt de leiders aan met 'wij, moslims en christenen', die de bewakers zijn van spirituele schatten van onschatbare waarde. Interreligieuze dialoog zorgt voor morele waarde, vrede en vrijheid. Hij refereert aan de aartsvader Abraham. Hij bedankt het Turkse volk, en noemt moslims evenals christenen, voor het opvangen van de vluchtingen.
6. Hij spreekt zijn waardering uit voor de interreligieuze dialoog.

woorden	categorieën:
religion/ious (11x)	religion
human (5x)	dialogue
interreligious dialogue (4x)	world
people (4x)	human
peace (4x)	faith
christian (4x)	peace
God (4x)	
life (4x)	
prayer (3x)	
dialogue (3x)	
community (3x)	

world
 relations **interreligious**
 november **leaders** conflicts
 can visit **also** president
 meet **god** **religious** human
 peace **dialogue** life good
 christians **every** violence
 will offer people

Laudato Si'

24 mei 2015

Stap 1 Context

De paus richt zich in deze encycliek tot alle mensen (3). Waar hij zich in zijn exhortatie *Evangelii Gaudium* richtte op alle mensen van de Kerk met als doel een missionaire vernieuwing aan te moedigen, wil hij nu in dialoog gaan met alle mensen over het gemeenschappelijke huis. De encycliek gaat over de zorg voor de schepping en haar schepselen. Alles is met elkaar verbonden volgens de paus.

Stap 2

Hij gebruikt veel nieuwe woorden in zijn encycliek ten opzichte van zijn eerdere encycliek en exhortatie. Het gaat weinig over andere religies of interreligieuze dialoog. Het accent ligt op dialoog met alle schepselen en is een oproep aan iedereen van goede wil om zorg te dragen voor het gemeenschappelijke huis.

Het is opvallend dat hij in een voetnoot een soefi mysticus aanhaalt:

“Het heelal ontwikkelt zich in God, die het geheel vervult. Er is dus een mysterie te aanschouwen in een blad, in een pad, in de dauw, in het gelaat van een arme. Het ideaal is niet alleen de beweging te maken van uiterlijk naar innerlijk om zo het handelen van God in de ziel te ontdekken, maar Hem ook te ontmoeten in alle dingen, zoals de heilige Bonaventura leerde: “De contemplatie is des te verhevener, naarmate de mens in zich meer het effect van de goddelijke genade voelt of naarmate hij God meer in de andere schepselen weet te herkennen”.” (233)

Met de volgende voetnoot:

“Een geestelijke meester, Ali Al-Khawwas onderstreepte, uitgaande van zijn ervaring, de noodzaak de schepselen van de wereld niet te zeer te scheiden van de Godservaring in het innerlijk. Hij zei: “Men mag niet a priori kritiek uitoefenen op degenen die extase zoeken in muziek of poëzie. Er is een subtiel geheim in elk van de bewegingen en klanken van deze wereld. De ingewijden slagen erin te begrijpen wat de wind die waait, de bomen die buigen, het water dat stroomt, de vliegen die zoemen, de deuren die piepen, het gezang van de vogels, de klank van snaren en fluiten, de zucht van zieken, het gejammer van de bedroefden, te zeggen hebben... (Eva De Vitray-Meyerovitch (ed.), *Anthologie du soufisme*, Parijs 1978, 200.”

woorden	categorieën:
Human (239x)	world 501x
world (202x)	human 306x
God (178)	religion/god 178x
life (143x)	peace/love 145x
social (90x)	dialogue 73x
good (85x)	faith 54x
ecology/ical (84x)	
love/d (77x)	
people (63x)	
relation (63x)	
common (55x)	
person (49x)	

Andere opvallende zinnen:

- Wij kunnen echter niet eraan voorbijgaan dat ook buiten de katholieke Kerk andere Kerken en christelijke gemeenschappen - evenals andere religies - een diepe bezorgdheid en kostbare reflectie hebben ontwikkeld aangaande deze thema's die ons allen ter harte gaan. (7)
- Waarom nemen wij in dit document, dat gericht is tot alle mensen van goede wil, een hoofdstuk met de geloofsovertuigingen op? (...) Wetenschap en religie, die een verschillende benadering van de werkelijkheid bieden, kunnen echter in een intensieve en voor beide productieve dialoog treden. (62)
- Het is ook noodzakelijk toevlucht te nemen tot de verschillende culturele rijkdommen van de volken, tot kunst en poëzie, tot het innerlijk leven en de spiritualiteit. Als men werkelijk een ecologie wil opbouwen die het ons mogelijk maakt alles te herstellen wat wij hebben vernietigd, dan mag geen enkele tak van de wetenschap en geen enkele vorm van wijsheid worden verwaarloosd, evenmin die van de godsdienst met haar eigen taal. (63)
- Anderzijds wil ik, ook al biedt deze encycliek een opening voor een dialoog met allen om samen te zoeken naar wegen van bevrijding, vanaf het begin laten zien hoe geloofsovertuigingen christenen, en

gedeeltelijk ook andere gelovigen, belangrijke motiveringen bieden om de zorg op zich te nemen voor de natuur en de meest zwakke broeders en zusters. (64)

- In ieder geval zal het noodzakelijk zijn een beroep te doen op de gelovigen in overeenstemming met hun geloof te leven en met hun daden er niet tegenin te gaan, men zal erop moeten aandringen zich opnieuw open te stellen voor de genade van God en ten diepste te putten uit de eigen overtuigingen betreffende liefde, gerechtigheid en vrede. (...) Vaak heeft de cultuur door de tijd heen een dergelijk bewustzijn van het eigen ethische en geestelijke erfgoed te kort gedaan, maar juist de terugkeer naar de respectievelijke bronnen ervan maakt het de godsdiensten mogelijk beter te beantwoorden aan de huidige noden. (200)
- Het merendeel van de bewoners van de planeet ziet zich als gelovige en dat zou de godsdiensten ertoe moeten aanzetten met elkaar in dialoog te treden, gericht op de zorg voor de natuur, de bescherming van de armen, het bouwen aan een netwerk van respect en broederschap. Ook is een dialoog tussen de wetenschappen zelf onontbeerlijk, daar elk de neiging heeft zich op te sluiten binnen de grenzen van het eigen taalgebruik en specialisatie ertoe neigt isolement en verabsolutering van eigen kennis te worden. (201)
- Het is belangrijk aan een oude les gevolg te geven die in verschillende godsdienstige tradities en ook in de Bijbel aanwezig is. Het betreft de overtuiging dat “minder meer is”. (222)

Bezoek Bosnië and Herzegovina

6 juni 2015, Sarajevo

Context bezoek

Paus Franciscus heeft een voorkeur om de kleinere landen in de periferie van Europa te bezoeken. Daar refereert hij ook aan tijdens de persconferentie op de terugweg in het vliegtuig.¹⁸⁷

Toespraak autoriteiten

Stap 1 Context

De toespraak wordt gehouden in Sarajevo bij de autoriteiten van het land en de diplomaten. De paus spreekt met de ministers, de voorzitter en leden van het diplomatieke corps.

Stap 2 Linguïstiek

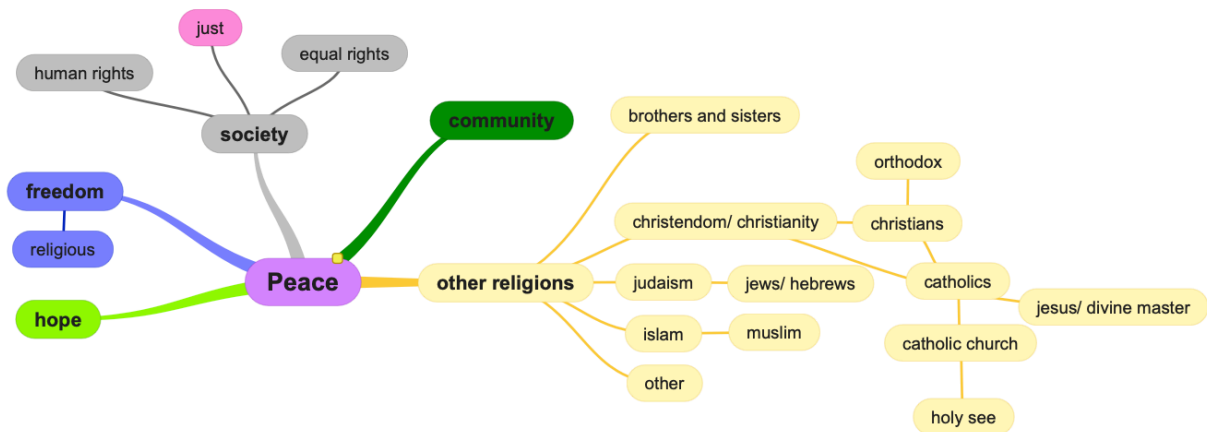
0. Hij spreekt ze aan met broeders en zusters (en niet met dames en heren). Hij refereert aan het lijden en bloedige conflicten in het verleden, maar hij ziet dat het nu een plaats van dialoog en vrede is.

1. Het land en stad is van betekenis voor Europa en de hele wereld vanwege de eeuwen van het samenleven van gemeenschappen uit verschillende religies.
2. de gemeenschappen zie je terug in de architectuur van de stad met synagoges, kerken en moskeeën. De stad wordt ook wel 'het Jeruzalem van Europa' genoemd.
3. Kijken wat elkaar verbind en wat betreft de verschillen groeien in respect. Dialoog. Zo kunnen wonden naar de achtergrond verdwijnen en kan er hoop voor in de plaats komen.
4. Hij is gekomen als pelgrim van vrede en dialoog. 18 jaar geleden bezocht Johannes Paulus II Sarajevo, nadat twee jaar eerder het Dayton Peace Accord was ondertekend.¹⁸⁸ Hij is blij te zien welke vooruitgang er sindsdien is gemaakt.
5. Als integraal onderdeel van Europa
6. Broederlijke relaties tussen moslims, joden (hij gebruikt hier het woord Hebreeën) en christenen en andere religieuze minderheden. De paus ziet deze initiatieven als een getuigenis voor de hele wereld dat deze samenwerking mogelijk is. Hij ziet het als een teken van hoop dat verschillende culturen en tradities kunnen bestaan en oplossingen bieden voor problemen. Diepe wonden die er zijn, kunnen worden geheeld door het zuiveren van herinneringen en hoop voor de toekomst.
7. Tegenover barbarij die van elk verschil een mogelijkheid maakt tot geweld, wijst hij op het erkennen van de fundamentele waarden van menselijke gemeenschappen waarin samengewerkt en gebouwd moet worden en dialoog aangegaan. In plaats van haat een melodie van nobelheid en mooiheid.
8. Politici hebben hierin een belangrijke taak. Zij moeten de fundamentele rechten en het recht op religieuze vrijheden beschermen. Om zo een maatschappij te realiseren van vrede en gerechtigheid.
9. Gelijke rechten voor alle mensen, zowel wettelijk als de implementatie.
10. De Katholieke kerk neemt deel aan het realiseren van herstel van het land. Ze geeft haar aandacht aan de armen en degene in nood, geïnspireerd door de goddelijke leerlaar, Jezus.
11. De Heilige Stoel zal samenwerking, dialoog en solidariteit promoten. Want vrede en luisteren naar elkaar zijn een voorwaarde van ontwikkeling in een samenleving.

woorden	categorieën:
peace (8x)	peace 11
dialogue (5x)	dialogue 11
communities (6x)	human
religions (4x)	religion
hope (4x)	world
rights (3x)	faith
church (3x)	
cooperation (3x)	
muslims (2x)	
society (2x)	
human (2x)	

¹⁸⁷ https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2015/june/documents/papa-francesco_20150606_sarajevo-conferenza-stampa.html

¹⁸⁸ Een vredesovereenkomst dat het einde van de oorlog in Bosnië en Joegoslavië betekende.

Toespraak aan oecumenische en religieuze leiders

Stap 1 Context

Zaterdag 6 juni 2015 spreekt hij in het Franciscaans studiecetrum verschillende religieuze leiders, zowel in de oecumene als interreligieus.

Stap 2 Linguïstiek

0. Hij spreekt zijn toehoorders aan met broeders en zusters.

1. Hij benadrukt dat de ontmoeting gaat over broederschap en vrede.
2. Het is een teken van vriendschap en samenwerking van jaren. Sinds 1997 is er een lokale raad voor interreligieuze dialoog waar zowel moslims, christenen als joden vertegenwoordigd zijn. Deze promoot de dialoog en onderhoud relaties met de overheid.
3. Interreligieuze dialoog is een voorwaarde voor vrede en een plicht voor alle gelovigen (hier refereert hij naar *Evangelii Gaudium*).
4. Het gaat in eerste instantie over het menselijk bestaan daarna pas over discussie over de thema's van geloof. Het gesprek gaat over de ervaringen in het dagelijkse leven, met zijn vreugde en worstelingen en hoop en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. Via dialoog is er broederschap en geeft eenheid in het promoten van morele waarden als gerechtigheid, vrijheid en vrede. Dialoog is een school van humaniteit en bouwsteen van eenheid om een samenleving te bouwen van tolerantie en respect.
5. Interreligieuze dialoog is niet beperkt tot een paar, maar voor alle gelovigen. Zeker ook de jonge generatie. Een solide identiteit is belangrijk in de dialoog.

woorden	categorieën:
(interreligieus) dialoog (12x)	dialogue 20
peace (9x)	peace
brothers (and sisters)/fraternity (5x)	world
society (4x)	human
identity (3x)	
human (3x)	
communities (3x)	
muslims (2x)	
people (2x)	
life (2x)	

6. Hij bemoedigt de leiders in het bereiken van vrede. De katholieke kerk zal daarbij helpen.
7. Een weg van vergeving en verzoening. in plaats van klagen en verwijten ons door God laten zuiveren, hij geeft heden en toekomst, hij is toekomst en bron van vrede.
8. Deze stad is het Jeruzalem van Europa met haar diversiteit aan mensen, culturen en religies en kan weer een teken van eenheid worden en een toekomst van vrede en broederschap.
9. Hij sluit of met een gebed. Hij bidt voor geloof in de ene God van joden, christenen en moslims. Voor vrede en harmonie. Voor geloof en hoop. Voor alle broeders en zusters. Om een rechtvaardige samenleving te bouwen met begrip en vergeving, dialoog en vrede.

Bezoek aan Azerbeidzjan

2016, 2 oktober

Toespraak met autoriteiten

Stap 1: context

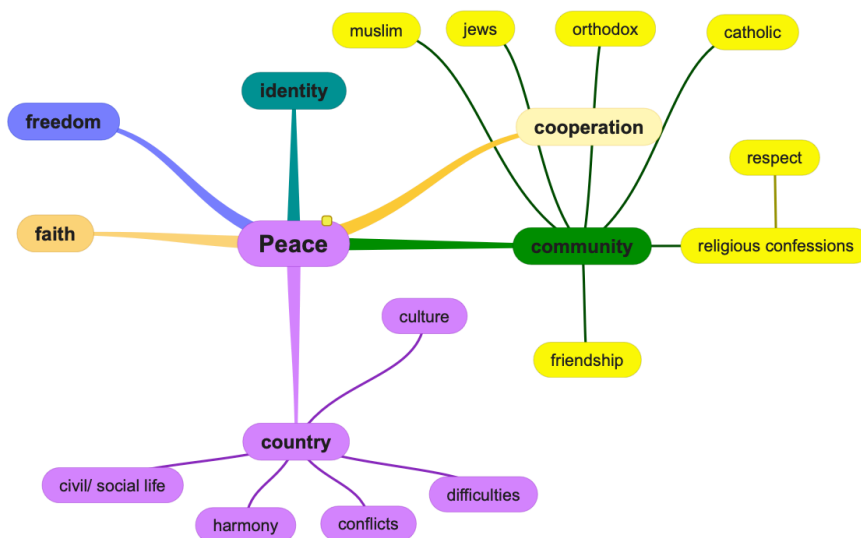
De toespraak vindt plaats op zondag 2 oktober 2016 in Baku. Aanwezig zijn de president, andere autoriteiten en het diplomatieke corps.

Stap 2: linguïstiek

0. Hij spreekt de toehoorders aan met dames en heren.

1. 18 jaar onafhankelijkheid
2. De economische groei van het land vraagt om aandacht voor allen, ook voor de zwakken.
3. Verschillen harmoniseren zonder misbruik te maken van de rechten van hen die anders denken. Onderwerping mag niet gelegitimeerd worden.
4. Hij hoopt op voortzetting van samenwerking en dat iedere man of vrouw een bijdrage aan het algemeen welzijn mag leveren.
5. Hij wijst op de conflicten in de wereld aangewakkerd door gewelddadige ideologieën. Dit moet worden bestreden met een cultuur van vrede die bevorderd wordt door dialoog.
6. Zowel binnen landsgrenzen als tussen landen authentieke vooruitgang en vrijheid van volkeren met nieuwe wegen die leiden tot duurzame overeenkomsten en vrede.
7. Hij spreekt zijn medeleven uit naar degenen die hun land hebben moeten ontvluchten. De kaukasus kan volgens hem een plaats kan zijn waar door dialoog en onderhandeling verschillen zullen worden opgelost en overwonnen. Een poort tussen oost en west, en een poort open voor vrede als voorbeeld voor anderen.
8. Hi is blij dat de kleine katholieke kerk aanwezig is in het burgerlijke en sociale leven van het land. Een overeenkomst uit 2011 heeft de juridische erkenning mogelijk gemaakt.
9. Hij is blij met de betrekkingen tussen de verschillende religies in het land.
10. Hij veroordeelt het met geweld opleggen van de eigen visie aan de ander, maar dat het geloof in God een bron van inspiratie is voor wederzijds respect, begrip en hulp.

woorden	categorieën:
peace (8x)	peace 11x
country (8x)	world 9x
culture (5x)	religion
religious (5x)	dialogue
people (5x)	
society (4x)	
life (4x)	
community (3x)	
relations (3x)	
conflicts (3x)	
cooperation (3x)	

Toespraak religieuze leiders

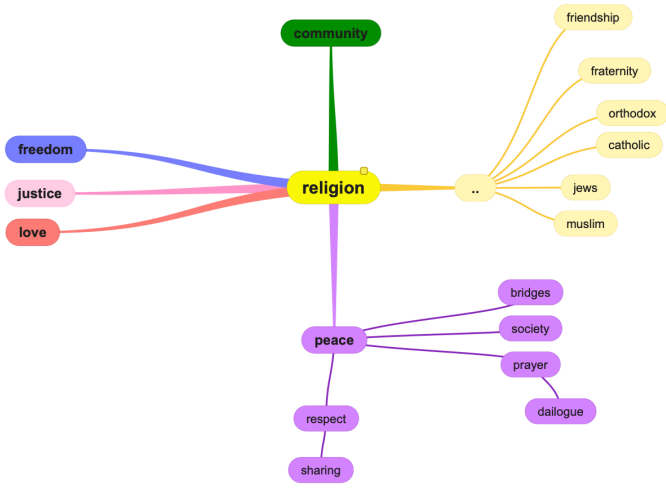
Stap 1 context:

Toespraak tijdens een interreligieuze ontmoeting met de sjeik, president van de counsel van moslims en afgevaardigden van allerlei religieuze gemeenschappen van het land, waaronder leiders van orthodoxe kerken en joodse gemeenschappen.

Stap 2

1. hij is dankbaar voor de bijeenkomst met de verschillende leiders. Elkaar broederlijk ontmoeten op de gebedsplaats is een krachtig teken.
2. Er is een verlangen om het erfgoed te beschermen van religies maar ook naar diepere en vruchtbare openheid. De katholieke kerk is een minderheid. Deze bijeenkomst is om dialoog en multiculturalisme te bevorderen. Het openen van deuren van harten.
3. Broederschap wordt gewaardeerd door hen die het algemeen welzijn wensen en niet door degene die verdeeldheid willen. Hij haalt een dichter van het land aan. Het openstelling naar anderen leidt tot meer mens zijn. Niet ons eigen belang voor ogen maar die van de mensheid. Niet handelen vanuit idealisme of interventionisme maar uit respect voor geschiedenis, cultuur en religieuze tradities.
4. Religies zijn geroepen om ons te helpen begrijpen dat het centrum van elke persoon buiten hemzelf ligt, dat we gericht zijn op de Allerhoogste en op de ander die onze naaste is. Hij haalt de dichter Nizami nogmaals aan.
5. Hij schetst de rol van religie, als kompas en als educatieve rol; helpen het beste uit een persoon naar boven te halen. Religies bevinden zich tussen de tegenstellingen van het nihilisme en opkomst van fundamentalisme.
6. Religies mogen nooit worden geïnstrumentaliseerd, noch mogen ze conflicten en meningsverschillen ondersteunen of goedkeuren.
7. Het is de taak van elke civiele samenleving om religie te ondersteunen, die een licht laat schijnen, onmisbaar voor het leven. Hij roept op tot geen geweld in naam van God. Moge zijn allerheiligste Naam worden aanbeden, niet ontheiligd of geruild als handelswaar door vormen van haat en menselijke tegenstand.
8. Gebed en dialoog zijn nauw met elkaar verbonden: ze vloeien voort uit een openheid van hart en strekken zich uit tot het welzijn van anderen, waardoor ze elkaar verrijken en versterken. Hij haalt zowel een tekst aan uit zijn *Evangelii Gaudium* als uit *Nostra Aetate*.
9. Hij gaat dieper in op wat 'ware vrede' betekent; Een ware vrede, gebaseerd op wederzijds respect, ontmoeting en delen, op de wil om veroordelen en fouten uit het verleden te overstijgen, op de afwijzing van dubbele standaarden en eigenbelang; een duurzame vrede, bezielde door de moed om barrières te overwinnen, armoede en onrecht uit te bannen, de verspreiding van wapens en immorele winstbejag over de rug van anderen aan de kaak te stellen en een einde te maken. Het gaat er om een betere wereld achter te laten voor de jonge generaties en niet om de eigen doelen na te streven.
10. Hij hoopt dat religies een dageraad van vrede zullen zijn in de context van de vele conflicten waar de oude en altijd nieuwe schatten van de wijsheid, cultuur en religieuze gevoeligheid van de mensen van de Kaukasus, een geweldige hulpbron voor de toekomst van de regio mogen zijn en vooral voor de Europese cultuur.

woorden	categorieën:
religion (15x)	world (18x)
peace (11x)	religion 15x
life (9x)	dialogue 15x
communities (7x)	peace
love (5x)	human
society (5x)	
fraternity (4x)	
catholics (4x)	
human (4x)	
people (4x)	
jewish (2x)	
justice (2x)	

never encounter
 council place others country
 used build time dialogue among
 glass will us peace one well
 society of god religions human
 help rather good life love people
 openness thank future religious prayer
 must always community
 together world

Bezoek aan Egypte

2017

Toespraak deelnemers vredesconferentie

stap 1 context

Vrijdag 28 april 2017

In het Al-Azhar Conferentie centrum in Cairo.

Gericht aan de deelnemers van de internationale vredesconferentie.

De groot-imam heeft deze conferentie georganiseerd.

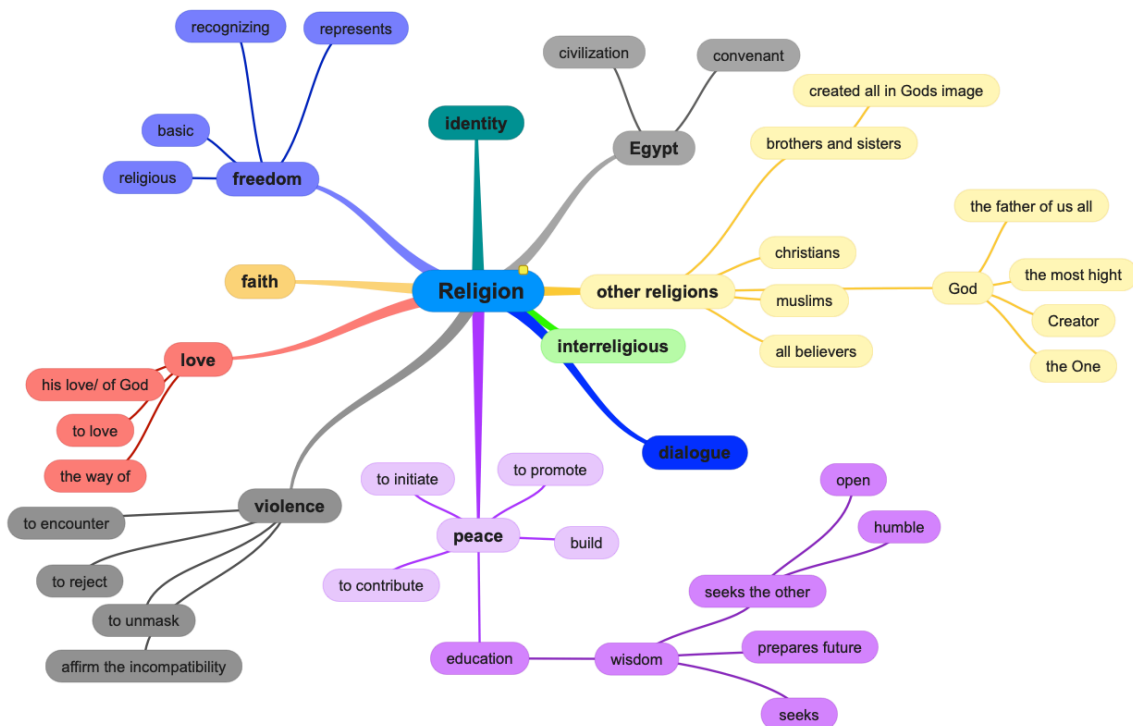
Stap 2

- Hij schetst de geschiedenis van het land en noemt Egypte het land van beschavingen. De geschiedenis van astronomie en wiskunde, architectuur en kunst. Kennis, onderwijs is belangrijk voor de toekomst van het land. Er is geen vrede zonder goede educatie.
- Educatie wordt wijsheid voor het leven wanneer het mogelijk is dat mensen het beste uit zichzelf weten te halen, in contact met de Ene die boven hen uitstijgt. Wijsheid zoekt de ander, met openheid en laat zich niet bewegen door rigiditeit en geslotenheid, het waardeert het verleden en gaat dialoog aan voor de toekomst. Wijsheid creert een toekomst waar mensen niet hun eigen agenda er door heen drukken maar betrekken anderen als een integraal deel van zichzelf. Wijsheid wijst misbruik van macht af en is gericht op menselijke waardigheid, welke is waardevol in de ogen van God.
- In het veld van (interreligieuze) dialoog worden we geroepen om samen op te lopen, in de overtuiging dat de toekomst afhangt van religies en culturen. Hij haalt het werk aan van het gemixte comité voor dialoog aan (tussen raad van interreligieuze dialoog van pontificaat en comité van Al-Azhar). Daarin worden drie gebieden aangegeven die het werk van dialoog kunnen ondersteunen: de plicht om de eigen identiteit en die van de ander te respecteren, stimuleren in het accepteren van verschillen (de ander moet worden verwelkomd als medereizigers) en oprechtheid van intenties (het is een pad van waarheid en niet een strategie om bepaalde doelen te halen, het gaat om samenwerking en niet over competitie).
- Onderwijs in openheid en dialoog met anderen, met erkenning voor elkaars rechten, basis- en religieuze vrijheden, is de beste weg om een toekomst samen te bouwen, om bouwers van beschaving te zijn. Om de barbaarsheid van degenen die aanzetten tot haat en geweld effectief tegen te gaan, moeten we jonge mensen begeleiden, hen helpen op het pad naar volwassenheid en hen leren te reageren op de opruiende logica van het kwaad door geduldig te werken aan de groei van goedheid.
- Om deze uitdagingen aan te gaan, roept de paus zowel christenen, moslims en alle gelovigen op om een bijdrage te leveren. Hij haalt daarbij een citaat aan van Johannes Paulus II, over dat we elkaar broeders en zusters kunnen noemen omdat we leven onder de zon van de genadevolle God. Hij refereert kort aan de ontmoeting die de heilige Franciscus van Assisi 800 jaar eerder had met sultan Mail al-Kamil.
- Het land van convenanten.
- Verschillende religies ontmoeten elkaar en een verscheidenheid aan culturen vermengde zich zonder verward te raken, terwijl het belang werd erkend om samen te werken voor het algemeen welzijn. Zulke convenanten zijn nodig en hij refereert aan het convenant dat op de Sinai werd gesloten.
- Hij ziet een paradox ontstaan, dat religie naar de privésfeer verdwijnt, alsof religie niet een essentiële dimensie is voor een mens en de samenleving. Tegelijkertijd wordt religie en politiek verward en niet goed van elkaar gescheiden. Er is ook een globalisering van onverschilligheid en nalatigheid ontstaan. Hierdoor is er opnieuw belangstelling voor zingevingsvragen, vragen die door religies gesteld worden. Religie is geen probleem maar deel van de oplossing, tegen de verleiding van een banaal en ongeïnteresseerd leven waar alles hier beneden begint en eindigt. Herinnert religie ons eraan ons hart te heffen naar de allerhoogste.
- Hij refereert aan de 10 geboden waaronder 'u zult niet doden'. God is een god van liefde en daarom moeten we geweld afwijzen. Als religieuze leiders zijn we geroepen om geweld te ontmaskeren. We hebben de plicht om schendingen van de menselijke waardigheid en mensenrechten aan de kaak te

woorden	categorieën:
religious/ion (22x)	peace (27x)
peace (17x)	religion 22x
violence/t (16x)	world 18x
dialogue (12x)	dialogue 17x
people (11x)	human 9x
love (10x)	faith 7x
civilization/ity (8x)	
covenant (8x)	
human (8x)	
wisdom (7x)	
life (7x)	
Egypt (6x)	

stellen, pogingen aan de kaak te stellen om elke vorm van haat in naam van religie te rechtvaardigen, en deze pogingen te veroordelen als afgodische karikaturen van God.

- Daarom moeten we samen nee zeggen tegen geweld en elk mens leven als heilig beschouwen. Tenzij het wordt geboren uit een oprecht hart en authentieke liefde voor de barmhartige God, is het geloof niet meer dan een conventionele of sociale constructie die de mens niet bevrijdt, maar hem verplettert. Laten we samen zeggen: hoe meer we groeien in de liefde van God, hoe meer we groeien in de liefde van onze naaste.
- Religie is er om het kwaad te ontmaskeren en vrede te bevorderen. Zonder te vervallen in syncretisme, te bidden voor elkaar, elkaar te ontmoeten, harmonie bevorderen en dialoog aan te gaan. Van onze kant, als christenen - en ik ben een christen - "kunnen we niet echt tot God de Vader van iedereen bidden als we andere mensen dan broeders en zusters behandelen, want ze zijn allemaal naar Gods beeld geschapen".—> hij citeert hier uit *Nostra Aetate* (5). Allen zijn broers en zussen.
- Hij ageert in het laatste deel tegen oorlog voeren en het handelen en produceren van wapens. Dit helpt niet om de vrede te bevorderen. Hij hoopt dat Egypte met Gods hulp een land te zijn van beschaving en convenanten/verbond en bij te dragen aan vrede voor zijn geliefde mensen en voor de hele regio in het midden-oosten.

Toespraak autoriteiten, president

Stap 1 context

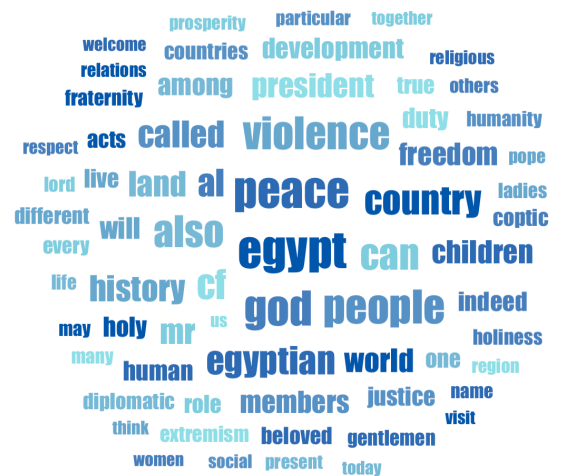
28 april 2017 in Cairo.

Aanwezig zijn de president, de grootimam, leden van overheid en parlement, ambassadeur en diplomaten.

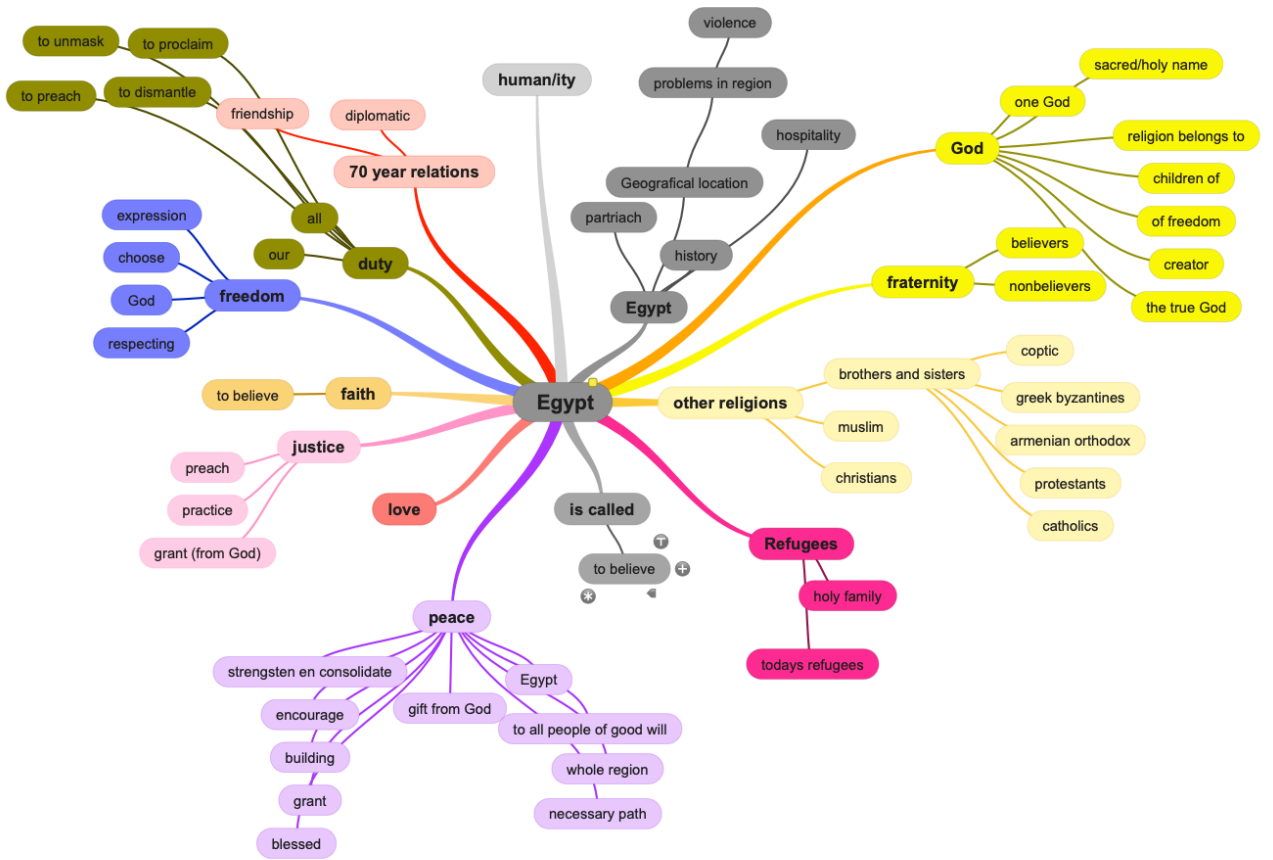
Stap 2

- In de eerste alinea's spreekt hij over de historie van Egypte. De traditie van de kerk in het land, hij verwijst niet alleen naar de farao's, kopten en moslims, maar ook naar de partriarchen die in Egypte woonden. Ook wordt er veel in de heilige Schriften over Egypte gesproken. Zoals Mozes die de naam van God geopenbaard kreeg en de geboden in ontvangst nam op de berg Sinai. Ook was het een toevlucht voor de heilige familie toen ze moesten vluchten. Hij noemt Egypte ook als 'de moeder van de wereld' (dit zet hij eerst in het Arabisch) en noemt ook de huidige vluchtelingen die er hun toevlucht hebben gevonden.
- Egypte heeft de taak om regionale vrede te versterken en te consolideren. Met name vanwege ook het geweld en het lijden van veel mensen die het land probeerden te beschermen, waaronder jonge mensen, leger en politie, en ook koptische burgers en naamloze slachtoffers. Hij herdenkt ook de christenen die vermoord zijn die hebben geleid tot een exodus uit de Sinai. Slachtoffers van aanvallen op koptische kerken.
- Hij bemoedigt de initiatieven tot vrede. Mensenrechten en religieuze vrijheid en van expressie moet er voor iedereen zijn. Het succes van een maatschappij is af te zien aan de zorg voor de kwetsbaren, vrouwen, kinderen, ouderen, de zieken, minder validen en minderheden. We hebben allemaal de opdracht om de nieuwe generatie te leren dat God, de schepper van hemel en aarde, niet door mensen hoeft te worden beschermd. Hij zal hen beschermen. Hij wil niet hun dood, maar hun leven en vreugde. Hij eist of rechtvaardigt geweld niet. De ware God wil liefde, genade, respect voor elk leven, broederschap onder zijn kinderen, zowel gelovigen als niet-gelovigen.
- Het is onze plicht om te verkondigen dat de geschiedenis niet hen vergeeft die rechtvaardigheid prediken, maar onrechtvaardig handelen. Het is onze plicht om te onmaskeren degene die haat predikt om het leven in het heden te beroven met de illusie van het hiernamaals. Meneer de president u zei dat God een God is van vrijheid en dat is waar. Het is onze plicht om dodelijke ideeën en extremistische ideologieën te ontmantelen. De geschiedenis eert juist mannen en vrouwen van vrede. Hij citeert uit Matteus 5:9 'zalig zijn de vredestichters, want zij zullen kinderen van God genoemd worden'.
- Hij haalt het verhaal van Jozef uit de bijbel aan (Genesis 41) waar zijn familie door Egypte van hongersnood werd gered, vandaag zal het de regio redden van hongersnood van liefde en broederschap. Egypte is geroepen om alle geweld en terrorisme te overwinnen en het graan van vrede in de hongerige harten te stoppen die verlangen naar vrede, waardig werk en menselijke omstandigheden. Hij haalt de revolutie uit 1952 aan 'religie behoort aan God en de natie aan ons allen'. Egypte is geroepen om te leven in harmonie, delen van fundamentele menselijke waarden en respect voor vrijheid en geloof van alle Egyptenaren (hij haalt daarbij de constitutie aan). Een speciale rol is weggelegd voor Egypte in de regio aangaande vrede, rechtvaardigheid en broederschap.
- 70 jaar relaties tussen heilige stoel en Egypte. Het eerste Arabische land. Vrede is een kado van God, maar ook het werk van mensen. Hij citeert uit de boodschap van de dag van vrede. Vrede voor Egypte, de regio en noemt alle landen in conflict of oorlog in de regio. Vrede voor alle mensen van goede wil.

woorden	categorieën:
Egypt (26x)	Egypte
Peace (17x)	religion (18x)
God (13x)	human (18x)
people (11x)	peace 17x
violence (10x)	world
human/ity (8x)	dialogue
justice (6x)	
history (6x)	
(Egypt) is called (6x)	
freedom (5x)	
religious/on (5x)	
fraternity (4x)	

- Tenslotte groet hij alle mensen van Egypte, maar ook de zonen en dochters en broeders en zusters die in het land leven: koptisch orthodox, grieks byzantijns, Armeens orthodox, protestanten en katholieken.

Bezoek Bangladesh

stap 1 Context

Het bezoek aan Bangladesh werd in combinatie met Myanmar gedaan.

Toespraak vind plaats op vrijdag 1 december 2017, in de tuin van de aartsbisschop in Dhaka tijdens een oecumenische en interreligieuze bijeenkomst voor vrede. Het is opgedeeld in twee delen, een deel aan alle gasten gericht en een deel gericht aan de Rohingya vluchtelingen, een etnische groep uit Myanmar.

stap 2

- Aanwezig zijn afgevaardigden van moslim, hindoe, boeddhistisch en christelijke gemeenschappen en de burgerlijke samenleving. Een speciale dank aan de kardinaal en Anglicaans bisschop van Dhaka voor hun welkom en aanwezigheid.
- Hij spreekt zijn waardering uit voor de inzet van religieuze leiders om samen te leven in wederzijds respect en goede wil. Religieuze vrijheid is in Bangladesh een grondbeginsel, als een vast commitment tegenover geweld, haat en aanwakkeren van verdeeldheid
- Alle gelovigen en mensen van goede wil voelen zich geroepen om samen te werken in het vormgeven van een cultuur van ontmoeting, dialoog en samenwerking in het dienen van de menselijke familie. Uitreiken naar de ander in wederzijds vertrouwen en begrip, het bouwen van eenheid dat diversiteit niet ziet als bedreiging maar een bron van verrijking en groei. Het kweken van openheid van hart.
- Openheid van hart:
 - het is een deur: is geen abstracte theorie maar geleefde ervaring, het maakt dialoog mogelijk en niet uitwisseling van ideeën, het roept op tot goede wil en acceptatie, aangaan van vruchtbare uitwisseling van onze verschillende religieuze en culturele identiteit, maar wel met bescheidenheid, eerlijkheid en respect.
 - het is een ladder: die reikt van het Absolute. Onze harten moeten worden gereinigd. Met elke stap bereiken wordt de visie meer helder. Om wijsheid en kracht te vinden om vriendschappen uit te breiden.
 - het is een pad: dat leidt tot najagen van goedheid, rechtvaardigheid en solidariteit. het verlangen van het goede van onze burens. Hij haalt Romeinen 12:21 aan; overwin niet door het kwade, maar het kwade door het goede.
- De verschillende religieuze gemeenschappen hebben dit pad omarmd in hun commitment voor het zorgen van de aarde. Hij refereert aan een pijnlijke gebeurtenis van Rana Plaza (instorting van het gebouw waarbij ruim 1100 mensen overleden).
- In de geest van openheid, acceptatie en samenwerking tussen gelovigen draagt niet zomaar bij aan cultuur van harmonie en vrede; het is het kloppende hart. Dit hart is nodig om het virus van politieke corruptie, destructieve religieuze ideologieën en de verleiding om een oogje dicht te knijpen voor de behoeften van de armen, vluchtelingen, vervolgd minderheden en de meest kwetsbaren, tegen te gaan. En zo'n openheid is nodig om de hand te reiken naar de vele mensen in onze wereld, vooral de jongeren, die zich soms alleen en verbijsterd voelen terwijl ze op zoek zijn naar zin in het leven!
- Hij noemt een aantal keer 'een cultuur van ontmoeting'.

woorden	categorieën:
heart (13x)	peace/heart (22x)
religious/on (11x)	religion
open (heart) (8x)	dialogue
brothers and sisters (5x)	faith
cooperation (5x)	human
communities (4x)	
christian (4x)	
believers (4x)	
peace (4x)	
Rohingya (3x)	
culture of encounter (3x)	
human (3x)	

Gericht aan vluchtelingen:

- Hij noemt hen meerdere malen broeders en zusters. Hij heeft oog voor hun situatie waar hij weinig aan kan doen. Hij roept op om ruimte te maken in onze harten. In naam van allen die hen onrecht hebben aangedaan vraagt hij om vergeving. Hij vraagt om ruimte te maken in hun hart.
- Iedereen is gemaakt naar het beeld van God zegt hij. Ook deze broeders en zusters. Hij haalt een verhaal aan uit hun eigen traditie over het maken van de mens met zout, en zegt dat iedereen het goddelijke zout in zicht draagt.
- hij roept op om de wereld te laten zien wat we doen met het beeld van God. laten we het goede doen en hen helpen en hun rechten erkennen. Laten we niet ons hart sluiten en weg kijken. De presentie van God heet ook Rohingya.

Open hart komt telkens terug in zijn toespraak. Dit is nodig en essentieel om elkaar te ontmoeten. Brothers and sisters gebruikt hij alleen bij de vluchtelingen.

refugees bangladesh various
 encounter peace believers make
 common world openness commitment
 others
 brothers heart let culture
 father good US god will christian
 see
 forgiveness can religious dear also
 name image holy sisters way path
 meeting communities leads salt
 cooperation rohingya

Bezoek Verenigde Arabische Emiraten

stap 1 context

De toespraak vindt plaats op maandag 4 februari 2019 in het 'founder's memorial' in Abu Dhabi tijdens een interreligieuze ontmoeting. De groot-imam heeft hiervoor een toespraak over vrede gehouden. Aan deze bijeenkomst en aan het ondertekenen van het document Human Fraternity is heel wat vooraf gegaan. De adviseur van de grootimam Mohamed Abdel Salam heeft dit uitgebreid opgetekend.¹⁸⁹

stap 2

- Hij bedankt vele mensen waaronder de Grootimam en zijn adviseur Mohamed Abdel Salam.

pagina 2

- Hij refereert aan de ontmoeting tussen de heilige Franciscus van Assisi en sultan al-Malik al Kamil die 800 jaar eerder plaatsvond en legt de nadruk op zijn doel en dat is komen in vrede om als broeders te zoeken daarnaar. Het logo van de reis met de duif en olijfblad staat daar symbool voor en refereert aan het verhaal van Noach waar God hem en zijn familie vroeg de ark in te gaan, zo moeten wij als één familie de ark van broederschap ingaan.
- Het vertrekpunt is het herkennen dat God het begin is van de menselijke familie. Hij is de schepper. Broederschap wordt hier gevestigd aan de wortels van onze gemeenschappelijke menselijkheid, als "een roeping die is vervat in Gods scheppingsplan" (citaat van Benedictus XVI). Niemand kan slaaf van een ander zijn.
- Hij legt de nadruk op de mens en de gelijkheid tussen mensen. Iedereen heeft dezelfde rechten omdat we gelijk zijn voor God. Daarom moet elke vorm van geweld worden afgewezen.
- De vijand van broederschap is individualiteit waarbij het individu zichzelf of zijn eigen groep boven anderen stelt. Echte religieuze vroomheid is God liefhebben en de naaste (neighbour) als jezelf. Dat betekent de ander niet oordelen als vijand. Elk geloof is geroepen om verschillen tussen vrienden en vijanden te overkomen.
- Hij is blij met de tolerantie en garantie voor de vrijheid van aanbidding in het land en dat extremisme en haat wordt tegengegaan. we moeten waakzaam zijn dat religie niet wordt geïnstrumentaliseerd en zichzelf verloochent door geweld en terrorisme toe te staan.

woorden	categorieën:
human(ity) (24x)	human (41x)
religion/ous (22x)	religion (40x)
Peace (20x)	dialogue (37x)
God (18x)	peace (29x)
(in)justice/fy (16x)	world 14x
fraternity (14x)	faith 3x
family (14x)	
brothers (and sisters) (14x)	
right(s) (9x)	
desert (9x)	
heart (9x)	
freedom (8x)	

pagina 3

- Broederschap betekent ook dat er verschillen zijn. Religieuze pluraliteit is hiervan de uitdrukking. Juiste houding is niet uniformiteit of syncretisme, maar inzetten voor gelijkwaardigheid van iedereen in naam van de Barmhartige. Hij haalt *Nostra Aetate* aan: We kunnen niet echt een beroep doen op God, de Vader van allen, als we weigeren een mens, geschapen zoals hij is naar het beeld van God, broederlijk te behandelen" (5).
- Hoe kunnen we die broederschap aangaan? Hij zet drie lijnen uit: (1) de menselijke familie en de moed van anders-zijn, (2) dialoog en gebed, (3) onderwijs en rechtvaardigheid
- (1) het gaat om de menselijk familie en daarmee ga je de dialoog aan. Het veronderstelt een eigen identiteit en de moed om anders te zijn. Dat betekent dat je de ander en zijn/haar vrijheid volledig moet erkennen en het waarborgen van de fundamentele rechten. Hij legt extra de nadruk op religieuze vrijheid dat naast vrijheid van aanbidding de ander wordt gezien als broer of zus, een kind van mijn eigen menselijkheid dat God vrij laat en door geen menselijke instelling kan worden afgedwongen, zelfs niet in naam van God.
- (2) dialoog en gebed; de moed van anders-zijn is het hart van de dialoog. we kunnen geen broederschap verkondigen en vervolgens het tegenovergestelde handelen. Bij dit alles is gebed essentieel: hoewel oprecht bedoeld gebed de moed van het anders zijn ten opzichte van God belichaamt, zuivert het ook het hart van zich in zichzelf keren. De tijd is gekomen dat religies zich actiever zouden moeten inspanssen,

¹⁸⁹ Salam, *The Pope and the Grand Imam*, 2021.

met moed en durf en zonder pretentie, om de menselijke familie te helpen het vermogen tot verzoening, de visie van hoop en de concrete paden van vrede te verdiepen.

pagina 4

- (3) onderwijs en rechtvaardigheid; Beide de vleugels van de vredesduif.

Opvoeden gebeurt ook in een relatie, in wederkerigheid. Naast de beroemde oude stelregel "ken jezelf", moeten we "ken je broer of zus" hooghouden: hun geschiedenis, hun cultuur en hun geloof, want er is geen echte zelfkennis zonder de ander. Hij legt de nadruk op goed onderwijs. Jongeren, die vaak worden omringd door negatieve berichten en nepnieuws, moeten leren zich niet over te geven aan de verleidingen van materialisme, haat en vooroordelen.

Niemand kan daarom in God geloven en niet proberen met iedereen in gerechtigheid te leven. Vrede sterft wanneer ze wordt gescheiden van gerechtigheid, maar gerechtigheid is vals als ze niet universeel is. Een gerechtigheid die alleen gericht is tot familieleden, landgenoten, gelovigen van hetzelfde geloof is een hinkende gerechtigheid; het is een verhuld onrecht. Religies zouden de stem van de minste moeten zijn, die geen statistieken zijn maar broeders en zusters, en zouden aan de kant van de armen moeten staan.

pagina 5

- Het tweede beeld voor broederschap is de woestijn. Hij prijst de vooruitgang en het scheppen van banen in het land maar is er ook kritisch op. Hij waarschuwt voor onverschilligheid. In feite kan een zuiver utilitaire ontwikkeling geen echte en blijvende vooruitgang opleveren. Onverschilligheid weerhoudt ons ervan de menselijke gemeenschap te zien buiten haar verdiensten en onze broeders en zusters buiten het werk dat ze doen. Hij benoemt ook de christenen die hier al eeuwen aanwezig zijn, naast hun professionele vaardigheden brengen ze ook hun geloof mee. Het respect en de tolerantie die ze ontmoeten, evenals de noodzakelijke gebedsplaatsen waar ze bidden, geven hen een spirituele volwassenheid die de samenleving als geheel ten goede komt.

pagina 6

- Hij ziet uit naar gelegenheden om elkaar te ontmoeten. Een broederlijk samenleven, gebaseerd op opvoeding en gerechtigheid; een menselijke ontwikkeling gebouwd op een gastvrije inclusie en op de rechten van iedereen: dit zijn de zaden van vrede die de wereldreligies moeten helpen bloeien.
- Menselijke broederschap vereist van ons, als vertegenwoordigers van de wereldreligies, de plicht om elke nuance van goedkeuring van het woord "oorlog" te verwerpen. Laten we ons samen, als broeders en zusters in de ene door God gewilde menselijke familie, inzetten tegen de logica van gewapende macht, tegen het te gelde maken van relaties, het bewapenen van grenzen, het optrekken van muren, het kokhalzen van de armen; laten we ons hiertegen verzetten met de zoete kracht van gebed en dagelijkse toewijding aan dialoog.
- Hij sluit af met de woorden: God is met hen die vrede zoeken. Vanuit de hemel zegent hij elke stap die op dit pad op aarde wordt volbracht.

Bezoek Marokko

Toespraak autoriteiten

Stap 1 context

De toespraak vindt plaats op 30 maart 2019 tijdens een bezoek aan het land Marokko in Rabat. Het is gericht aan de autoriteiten waaronder de koning en diplomaten.

Stap 2

- hij bedankt de koning voor de uitnodiging om het land te bezoeken. Hij prijst het land om zijn schoonheid en het onderhouden van sporen van de oude beschavingen. Hij refereert ook hier aan de ontmoeting van 800 jaar geleden tussen Franciscus van Assisi en sultan al Malik al Kamil, wat inhoudt dat er al 800 jaar ontmoeting is tussen twee religies. Het land vormt een natuurlijk brug tussen Europa en Afrika, noodzaak om samen te werken aan opbouw van een wereld van solidariteit. Met elkaar de weg volgen van dialoog om veroordelen en angsten tegen te gaan. Hij verwijst naar het document *Human Fraternity*. Hij refereert aan een bezoek dat hij zal brengen aan een imamschool, opleidingen ter bestrijding van vormen van extremisme.
- 'Wij geloven dat God mensen heeft geschapen die gelijk zijn in rechten, plichten en waardigheid, en Hij roept hen op om als broeders en zusters te leven en de waarden van goedheid, liefde en vrede te verspreiden.' (wie is hier de wij?) Gewetensvrijheid en godsdienstvrijheid zijn verbonden met menselijke waardigheid. Verder gaan dan respect of tolerantie, maar anderen ontmoeten en accepteren met andere religieuze overtuigingen en verrijken met diversiteit. Dat vraagt om wederzijds respect, vriendschap en zelfs broederschap.
- Hij haalt een internationale conferentie over rechten van religieuze minderheden in moslim landen aan gehouden in Marakesh in 2016. Daar werd het uitbuiten van religie om anderen te discrimineren veroordeeld. Hij noemt ook de oprichting in 2012 van het Al Mowafaqa Oecumenisch Instituut in Rabat, welke de oecumene bevordert en de dialoog met de cultuur en islam. Allemaal manieren om misbruik van religie die aanzet tot geweld tegen te gaan.
- De echte dialoog die we willen aanmoedigen, leidt ook tot een beschouwing van de wereld waarin we leven, ons gemeenschappelijk huis. Hij noemt het klimaat en de internationale conferentie van klimaatverandering die in Marokko werd gehouden. Alleen samen, in een geduldige, oordeelkundige, openhartige en oprechte dialoog, kunnen we hopen adequate oplossingen te bedenken om de trend van de opwarming van de aarde te keren en het doel van armoedebestrijding te bereiken (vgl. Laudato Si', 175).
- Hij wijst op de migratiecrisis als een dringende oproep om de oorzaken weg te nemen. Hij spreekt zijn vertrouwen uit dat Marokko daar een voorbeeldrol in zal nemen voor een menswaardige insteek, om personen te zien en geen cijfers. Sociale rechtvaardigheid is nodig voor vrede.
- Hij noemt zijn toehoorders vrienden en noemt dat christenen hun plaats in de samenleving waarderen. Hij refereert aan de rol die de katholieke kerk heeft bij onderwijs voor studenten met alle achtergronden. Hij dankt God voor wat door katholieken en alle christenen is bereikt als verdedigers, promoters en dienaren van menselijke broederschap in Marokko.
- Hij sluit af met een zegen: Moge de Almachtige, Genadige en Barmhartige u beschermen en Marokko zegenen!

woorden	categorieën:
religion/ious (15x)	human (27x)
human/ity (12x)	dialogue 23x
people (11x)	religion 15x
Morocco (9x)	world
Dialogue (8x)	peace
respect(full) (7x)	
fraternity (7x)	
Dignity (6x)	
rights (6x)	
friends(hip) (6x)	
migrants/ation (5x)	
cooperation (4x)	

international
 need rights extremism
 authorities dialogue cooperation
 fraternity human also live
 institute god people will can us
 majesty morocco dignity
 building mutual religious religion others
 conference moroccan
 society

Toespraak migranten

Stap 1 Context

De toespraak wordt gehouden op zaterdag 30 maart 2019 in Rabat in de gebouwen van diocesane Caritas.

stap 2

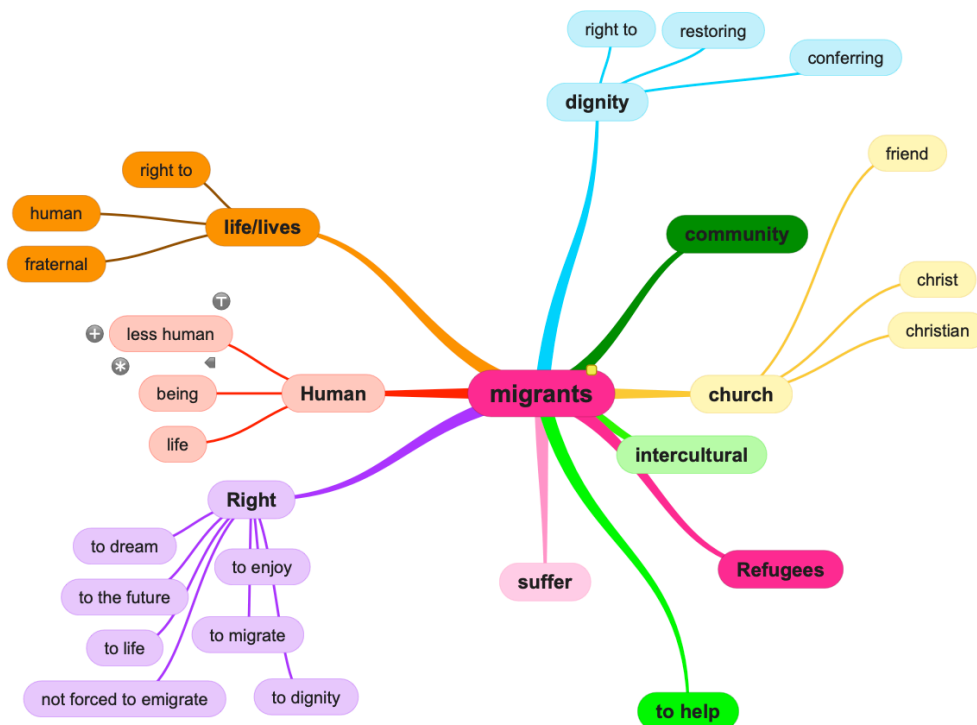
- Hij is blij met de mogelijkheid om de migranten te spreken. Hij benoemt de wonden en wil niet onverschillig of stil zijn (link naar exodus 3:7 naar het lot van Israëlieten in Egypte dat de Heer ziet).
- Hij wil waardige condities om te leven voor iedereen, daarom deze bijeenkomst. We moeten voor de kinderen vechten, zij hebben het recht op leven en waardigheid. We zijn allen geroepen om te reageren op de uitdagingen van de bewegingen van migratie.
- Hij refereert aan een overeenkomst 'global compact' voor veilige, geordende en gereguleerde migratie. Het gaat hier niet alleen over migranten, het staat niet los van de samenleving, hun status als persoon met rechten zijn nu niet on hold. Het maakt het hen niet minder menselijk.
- Het gaat om welk gezicht willen we onze samenleving geven en de waarde van elke mensenleven. Er zijn belangrijke stappen gezet in de meer ontwikkelde landen, maar het gaat ook over onze openheid dat we aangeraakt worden door hen die op onze deur kloppen. Valse idolen die ons vreugde voorhouden zonder oog te hebben het leven van degene die lijden. Een harteloze maatschappij. Jullie zijn niet gemarginaliseerd, jullie zijn het centrum van de kerk.
- Aan de hand van vier werkwoorden wil hij het convenant meer concreet maken; 'accept, protect, promote and integrate'. We zijn allemaal nodig om een waardig, veilig en broederlijk leven te bouwen. Degene die het eerst helpt is de mede migrant, die snapt het beste wat de

woorden	categorieën:
migrants/ation (37x)	migrants
right (13x)	human (24x)
life /lives (12x)	world (24x)
refugees (9x)	dialogue 8x
human (8x)	faith 7x
person (7x)	
church (5x)	
dignity (5x)	
suffering (5x)	
society (5x)	
communities (4x)	
friend (4x)	

migrant doormaakt. hij roept ook op dat zichzelf de leiding zou moeten nemen in het organiseren van het hele proces, want welzijnsorganisaties kunnen dat onvoldoende (ze zijn wel nodig).

- Verwelkomen; (eerst sprak hij over accept) er moeten ruimere mogelijkheden komen voor migranten om landen veilig te bereiken, dit ook om mensenhandelaren geen ruimte te geven. Tot die tijd moet de nood situatie van illegale migratie worden beantwoord met gerechtigheid, solidariteit en barmhartigheid. Vormen van collectieve uitzetting, die geen passende behandeling van individuele gevallen mogelijk maken, zijn onaanvaardbaar. Aan de andere kant moeten speciale legalisatiestrategieën, vooral in het geval van gezinnen en minderjarigen, worden aangemoedigd en vereenvoudigd.
- Beschermen; van de rechten en waardigheid. Bescherming langs migratieroutes. Bijzondere aandacht voor vrouwen en minderjarigen. Ook recht op medische, psychologische en sociale hulp.
- promoten; zowel migranten als buurtbewoners moeten in een veilige omgeving zich kunnen ontplooien. Elk mensenleven is het waard en is een verrijking. Migranten moeten worden aangemoedigd de lokale taal te spreken, verantwoordelijkheidsgevoel te creëren voor de samenleving die hen accepteert en leren om de wetten en cultuur te respecteren.
- Integratie; dat is belangrijk en lastig. Integratie vereist dat we ons niet laten leiden door angst en onwetendheid.
- Het is een reis die gezamenlijk gemaakt moet worden. De kerk ziet het lijden en lijdt mee, God wil dat we allemaal ons leven ten volle leven. De kerk wil daarbij helpen, want ieder mens heeft recht op leven, dromen en plaats in ons gemeenschappelijke huis.
- Hij dankt iedereen die zich inzet voor migranten. Christus zelf klopt aan.
- Hij sluit af met een zegen: 'Moge de Heer, die tijdens zijn aardse leven in zijn eigen vlees het lijden van ballingschap heeft ervaren, ieder van jullie zegenen. Moge hij jullie de kracht geven die nodig is om nooit de moed te verliezen en altijd voor elkaar een "veilige haven" van welkom en aanvaarding te zijn.

welcoming
 essential compact needed
 dignity migration day
 means first can us human safe lives
 world migrants cf one thank
 help many right life journey
 society refugees also rather
 migrant different international

Encycliek Fratelli Tutti

Stap 1 context

In 2020 verschijnt zijn derde encycliek *Fratelli Tutti*. Hij richt zich op alle mensen van goede wil: “Alhoewel ik ze geschreven heb vanuit de christelijke overtuigingen, die mij inspireren en staande houden, heb ik geprobeerd om van deze reflectie een uitnodiging tot dialoog tussen alle mensen van goede wil te maken.” (6) Deze encycliek is grotendeels gebaseerd op eerdere toespraken en documenten en bestaat uit citaten daaruit. Van de onderzochte toespraken, encyclieken en exhortaties citeert hij negen maal uit ‘Human fraternity’ dat hij ondertekende samen met grootimam Ahmed Al-Tayyeb in februari 2019, twintig maal uit zijn eerder verschenen exhortatie *Evangelii Gaudium* en uit zijn encycliek *Laudato Si’* doet hij dat eenentwintig keer. Twee keer citeert hij uit een toespraak voor religieuze leiders in Albanië, tweemaal uit de toespraak aan autoriteiten in Bosnië en eenmaal uit die van Palestina. Hij refereert ook aan de grootimam als stimulans voor zijn encycliek. Een voorzichtige conclusie is dat hij zijn visie die hij via zijn toespraken aan de wereld (hij haalt namelijk ook regelmatig andere toespraken aan) wilde meegeven in deze encycliek formeel wordt bevestigd. Hij sluit zijn encycliek af met een gebed tot de Schepper, welke gebeden kan worden door meerdere religies en een christelijk oecumenisch gebed.

Stap 2

Hoofdstuk 6 en 8 zijn met name interessant om te bestuderen voor dit onderzoek. Daarin gaat het over dialoog en vriendschap in de samenleving en godsdiensten in dienst van broederlijkheid in de wereld.

Woorden die in de hele encycliek veel voor komen zijn menselijkheid (human 190x), mensen (people 167x), wereld (world 159x), liefde (love 125x), vrede (103x). In hoofdstuk 6 en 8 noemt hij met name vrede (peace 56x), dialoog (35x), maatschappij (society 31x) en broederschap (fraternity 24x).

Inleiding

Hij vertelt in de inleiding waarom hij deze encycliek schrijft.

- Hij start met te refereren aan degene waaraan hij zijn naam heeft ontleend, Franciscus van Assisi.
- Broederlijkheid en sociale vriendschap heeft hem altijd bekommerd zegt hij.
- De encycliek is geen doctrine over broederlijkheid maar een reflectie; een universele draagwijdte, haar openheid naar elke man en vrouw (6).
- Alhoewel ik ze geschreven heb vanuit de christelijke overtuigingen, die mij inspireren en staande houden, heb ik geprobeerd om van deze reflectie een uitnodiging tot dialoog tussen alle mensen van goede wil te maken (6).
- Hij heeft het verlangen dat de erkenning van de waardigheid van elke mens bij zouden kunnen dragen aan de wedergeboorte van een universeel ideaal van broederlijkheid (8).
- Laten wij dus dromen, als één enkele menselijke familie, als medereizigers uit hetzelfde vlees en bloed, als kinderen van dezelfde aarde die ons gemeenschappelijke huis is, ieder van ons met de rijkdom van zijn of haar geloof en overtuiging, ieder van ons met zijn of haar eigen stem, allemaal broeders en zusters! (8)

Een aantal pakkende zinnen (over familie en broederschap) uit andere hoofdstukken:

- Een efficiënte manier om het historische geweten, het kritische denken, de strijd voor gerechtigheid en de integratieprocessen te verzwakken, is belangrijke woorden uit- hollen of ze een andere betekenis geven. (14)
- Zorg dragen voor de wereld waarin we leven, betekent zorg dragen voor onszelf. Maar dan moeten we meer en meer aan onszelf denken als aan één grote familie die in een gemeenschappelijk huis woont. (17)

woorden	categorieën:	hfd 6 & 8
human (190x)	world 647x	peace (56x)
people (167x)	human 409	Dialogue (35x)
world (159x)	peace/love 279x	Society (31x)
love (125x)	dialogue 247x	fraternity (24x)
person (118x)	religion/god 137x	life (22x)
peace (103x)	faith 51x	love (20x)
life (103x)		religion (19x)
society (100x)		justice (19x)
right (96x)		christians (16x)
God (80x)		right (15x)
fraternity (72x)		dignity (12x)
dignity (66x)		heart (10x)

egoïstische onverschilligheid en gewelddadig protest is er een altijd mogelijke keuze: de dialoog. Een dialoog tussen generaties, een dialoog in het volk, omdat wij allen volk zijn, een vermogen om te geven en te ontvangen, waarbij wij open blijven staan voor de waarheid.” (199)

- Volgens hem gaat dialoog niet om een uitwisseling van meningen (200), ook niet over verspreiding van feiten en oproepen in de media, die sluiten juist vaak de dialoog uit (201), gesprekken worden dan gereduceerd tot onderhandelingen om zoveel mogelijk voordeel of macht te behalen zonder te zoeken naar het gemeenschappelijk welzijn (202).
- “Authentieke sociale dialoog veronderstelt het vermogen het standpunt van de ander te respecteren en de mogelijkheid te accepteren dat dit legitieme overtuigingen of belangen bevat” (203).
- Hij ageert tegen ‘relativisme’ (206), waarheid is juist essentieel voor de samenleving om een toekomst te hebben. Het gaat hem hier om de waarheid van de menselijke waardigheid, daar moeten we ons aan onderwerpen (207).
- “We moeten leren om de verschillende manieren van manipulatie, vervorming en verduistering van de waarheid in de publieke en private sfeer te ontmaskeren.” (208)
- Hij waarschuwt voor het aantasten van de mensenrechten die zomaar kan gebeuren (209).
- Hij staat meer een cultuur van ontmoeting voor ogen die uitgaat boven de vormen van dialectiek. Hij ziet een veelvlak dat veel gezichten en kanten heeft, maar die allemaal een eenheid vormen die rijk is aan nuances (215) — > verwijzing naar *Evangelii Gaudium* 237.
- Daarom moet je ook de periferieën insluiten (215). Sociale vrede, is verschillende werkelijkheden integreren, dat is een langzaam en bewerkelijk proces van ontmoeting (217). Daarbij moet je erkennen dat de ander het recht heeft om zichzelf en anders te zijn (218). Wanneer je de armen uit het oog verliest, negeer je hun bestaan en vaak ook hun rechten (219).

Hoofdstuk 8 ‘Religies ten dienste van de broederschap in de wereld’:

- Het doel van de dialoog is vriendschap, vrede en harmonie te vestigen en morele en geestelijke waarden en ervaringen te delen in een geest van waarheid en liefde (271). “Als gelovigen denken wij dat er zonder openheid voor de Vader van allen geen gedegen en vaste redenen kunnen zijn om een beroep te doen op broederschap” (272).
- Hij haalt een citaat aan uit *Nostra Aetate*: “De Kerk waardeert Gods handelen in andere religies en “verwerpt niets van wat waar en heilig is in deze religies. Met oprechte eerbied beschouwt zij die manieren van handelen en leven, die voorschriften en leerstellingen die [...] niet zelden een straal weerspiegelen van die Waarheid welke alle mensen verlicht”” (277).
- “Als christenen vragen wij dat in de landen waar wij een minderheid zijn, voor ons de vrijheid gewaarborgd wordt, zoals wij deze bevorderen voor al degenen die geen christen zijn waar zij in de minderheid zijn.” (279) —> dit zagen we ook terug in zijn exhortatie *Evangelii Gaudium*.
- vrijheid van godsdienst voor de gelovigen van alle religies. Die vrijheid laat zien dat wij “een goede overeenkomst” kunnen “vinden tussen verschillende culturen en religies; zij getuigt ervan dat de dingen die wij gemeenschappelijk hebben, zo talrijk en zo belangrijk zijn dat het mogelijk is een weg te vinden van serene, geordende en vreedzame coëxistentie in de aanvaarding van verschillen en in de vreugde broeders en zusters te zijn, omdat wij kinderen zijn van één God”. (279) —> hier haalt hij een citaat aan uit zijn toespraak in Palestina.
- “de liefde van God is hetzelfde voor iedere persoon, welke religie hij ook heeft. En als hij atheïst is, is het dezelfde liefde.” (281)
- “we moeten niet meer ‘light’ worden en de eigen overtuiging (...) verbergen (...). Want hoe dieper, hechter en rijker een identiteit is, des te meer zal deze de ander met haar eigen specifieke bijdrage kunnen verrijken” (282).
- Een oprechte en nederige eredienst aan God “leidt niet tot discriminatie, haat en geweld, maar tot respect voor de sacraliteit van het leven, tot respect voor de waardigheid en de vrijheid van anderen en de liefdevolle inzet voor het welzijn van allen” (283).

- “het terrorisme (...) is niet te wijten aan de religie (...) maar aan de opeengestapelde verkeerde interpretaties van religieuze teksten, aan een politiek van hongersnood, armoede, onrechtvaardigheid, onderdrukking, arrogantie.” (283) —> hier haalt hij een citaat aan uit document over de menselijke broederschap uit 2019 in Abu Dhabi.
- “Religieuze overtuigingen aangaande de heilige betekenis van het menselijk leven stellen ons in staat “de fundamentele waarde te erkennen van het gemeenschappelijk mens zijn, waarden in naam waarvan we kunnen en moeten samenwerken, bouwen en een dialoog voeren, vergeven en groeien waarbij het ensemble van de verschillende stemmen een nobel en harmonieus gezang kan vormen, in plaats van fanatieke kreten van haat”” (283) —> hier haalt hij een citaat aan uit toespraak tot de autoriteiten in Bosnië in 2015.
- “Als religieuze leiders zijn wij geroepen ware “mensen van de dialoog” te zijn, om bij de opbouw van de vrede niet op te treden als tussenpersonen, maar als authentieke bemiddelaars. (...) Ieder van ons is geroepen een ambachtsman van de vrede te zijn door te verenigen en niet te verdelen, door haat te laten uitdoven en deze niet te koesteren, door de wegen voor een dialoog te openen en geen nieuwe muren op te trekken!” (284)
- In 285 doet hij een herhaaldelijke oproep voor vrede, gerechtigheid en broederschap en haalt hij een lang citaat aan uit het document van Abu Dhabi uit 2019.

Bezoek aan Irak

Toespraak autoriteiten

Stap 1 Context

De toespraak is gehouden op vrijdag 5 maart 2021 in Bagdad in de hal van het presidentieel paleis. Aanwezig zijn de president Salih, leden van de regering en diplomaten.

Stap 2

- Hij noemt Irak een bakermat van beschaving met verbondenheid met aartsvader Abraham en profeten met de geschiedenis van heil en tot de grote religieuze tradities van het jodendom, het christendom en de islam. Hij begroet alle christengelovigen en kerken aanwezig, en ook van islam en andere tradities. Hij haalt het document *Human Fraternity*, Abu Dhabi, 4 februari 2019, aan: Moge God ons schenken dat we samen reizen als broeders en zusters in "de vaste overtuiging dat authentieke leerstellingen van religies ons uitnodigen om geworteld te blijven in de waarden van vrede... wederzijds begrip, menselijke broederschap en harmonieus samenleven".
- Hij refereert aan de Covid-19 pandemi / crisis waaruit de wereld probeert te komen. Een crisis die naast gezondheid ook geleid heeft tot verslechtering van sociale en economische omstandigheden. Hij roept om de levensstijl te heroverwegen en de zin van ons bestaan (citaat uit *Fratelli Tutti*, 33).
- Irak heeft decennia geleden onder oorlogen, terrorisme en sektarische conflicten gebaseerd op fundamentalisme met dood en verderf tot gevolg in plaats van vreedzaam samenleven. Hij noemt Yezidi's als slachtoffers van wreedheden. We moeten verder kijken dan menselijke verschillen en elkaar als dezelfde familie gaan zien. Irak is geroepen om iedereen te laten zien dat diversiteit in plaats van aanleiding te geven tot conflicten, moet leiden tot harmonieuze samenwerking in het leven van de samenleving.
- Broederschap vraagt om een geduldige en eerlijke dialoog, beschermd door gerechtigheid en respect voor de wet. Hij haalt *Nostra Aetate* aan dat dit niet gemakkelijk is, maar dat we moeten spreken vanuit onze diepste identiteit als medekinderen van de ene God en Schepper. Hij doet een beroep op de autoriteiten om alle religieuze gemeenschappen erkenning, respect, rechten en bescherming te verlenen.
- Een samenleving die het stempel van broederlijke eenheid draagt, is een samenleving waarvan de leden solidair met elkaar leven. Hij noemt de kwetsbaren waarvoor we oog moeten hebben, nabestaanden en mensen in armoede. Uit een crisis kom je nooit hetzelfde, of slechter of beter.
- Hij spreekt de regeringsleiders aan op hun roeping om de geest van broederschap te koesteren. Niet alleen via de wet corruptie en machtsmisbruik bestrijden, maar ook bevorderen van eerlijkheid, transparantie en versterken van verantwoordelijke instellingen. Hij spreekt de aanwezigen aan met vrienden en zegt zelf te komen als boeteling en als pelgrim van vrede. Hij noemt Johannes Paulus II voor zijn initiatieven. Daarna volgen heel wat wensen, allen gericht tegen onrecht en geweld en voor verdraagzaamheid en verzoening. Grondrechten voor alle burgers is daarbij essentieel.
- Hij noemt de situatie in het Midden-oosten en de oorlog in Syrië en de rol van de internationale gemeenschap daarin. De hele menselijke familie houdt dat bezig. Samenwerking op wereldschaal. Hij dankt iedereen die gewerkt heeft aan de opbouw van het land, waaronder katholieke instellingen. Hij

woorden	categorieën:
Iraq (13x)	peace 22x
peace (13x)	human 18x
religion/ious (12x)	dialogue 21x
fraternity/al (10x)	world 14x
society (10x)	religion 12x
human (8x)	faith 3x
justice (6x)	
responsibility (5x)	
communities (5x)	
love (5x)	
crisis (5x)	
people (4x)	

hoopt dat de internationale gemeenschap betrokken blijft en zal handelen in een geest van gedeelde verantwoordelijkheid zonder politieke of ideologische belangen op te leggen.

- Religie moet in dienst staan van vrede en broederschap. De naam van God kan niet gebruikt worden om daden van moord en terrorisme te rechtvaardigen (hij refereert aan: document on Human Fraternity, Abu Dhabi, 4 februari 2019). God, die mensen heeft geschapen die gelijk zijn in waardigheid en rechten, roept ons op om de waarden van liefde, goede wil en eendracht te verspreiden. Ook in Irak wil de katholieke kerk een vriend van iedereen zijn en, door middel van een interreligieuze dialoog, constructief samenwerken met andere religies om de zaak van de vrede te dienen. Hij noemt nog de eeuwenlange aanwezigheid van christenen in de regio.
- Tenslotte dankt hij iedereen bij de opbouw. en spreekt een zegen uit: 'Ik vraag de Almachtige om u te steunen in uw verantwoordelijkheden en u te leiden op de wegen van wijsheid, gerechtigheid en waarheid. Op ieder van u, uw families en dierbaren, en op het hele Iraakse volk, roep ik een overvloed aan goddelijke zegeningen af.'

Toespraak interreligieuze ontmoeting

Stap 1 context

Tijdens zijn reis in Irak houdt hij een toespraak op de vlakte van Ur, bakermat van aartsvader Abraham, op zaterdag 6 maart 2021. Zijn toehoorders zijn vertegenwoordigers van verschillende religies, met name joodse, islamitische en christelijke.

Stap 2

- Hij start met aartsvader Abraham. Oorsprong van de religies op deze plek, het lijkt of we naar huis zijn teruggekeerd. Hier hoorde Abraham Gods roep en begon hij zijn reis die de wereld zou veranderen. Wij zijn de vruchten van die reis. In de sterren zag hij de belofte van zijn nakomelingen. Wij eren hem door na te doen, kijken naar hemel en reizen op aarde.
- 'We look up to heaven'; Hij roept de leiders op om de hemel niet uit het oog te verliezen en dit ook aan de mensen voor te houden. De mens is niet almachtig, als we god buitensluiten gaan we de dingen van

deze aarde aanbidden. Wereldse goederen zorgen ervoor dat we ons niet bekommeren om mensen en god. We dienen God om te worden bevrijd van de slavernij van onze ego, omdat god aanspoort lief te hebben. Dit is ware religiositeit: God aanbidden en onze naaste liefhebben. We moeten getuigen van zijn goedheid, zijn vaderschap tonen door onze broederschap.

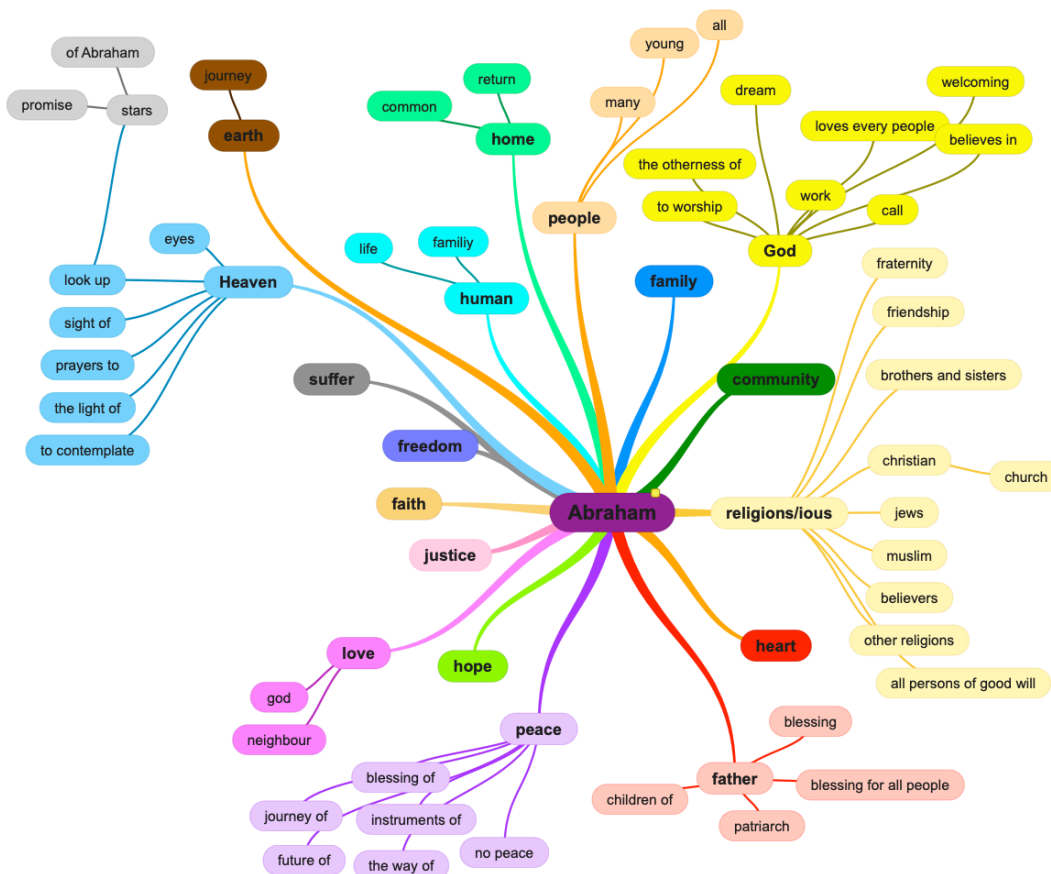
- Als we onze broeders en zusters haten dan ontheiligen we zijn naam. Terrorisme en vijandigheid is verraad aan religie. Onder de donkere wolken van haat hebben alle religieuze en etnische gemeenschappen geleden. Hij noemt met name Yezidi's. Hij roept op om voor hen te bidden en te bidden voor gewetensvrijheid en vrijheid van godsdienst, de grondrechten.
- Er is veel erfgoed vernietigd, toch waren er ook enkele sterren, hij noemt er een paar. Jonge moslimvrijwilligers die helpen om de kerk en kloosters te herbouwen. Er komen weer pelgrims naar deze plaatsen. Het liefhebben en beschermen van heilige plaatsen is existentiële noodzaak, ter nagedachtenis aan Abraham die op verschillende plaatsen altaren van de Heer ten hemel hief. Door zijn trouw aan God werd Abraham een zegen voor alle volkeren (vgl. Gen 12:3); moge onze aanwezigheid hier vandaag, in zijn voetsporen, een teken van zegen en hoop zijn voor Irak, voor het Midden-Oosten en voor de hele wereld. De hemel is de aarde niet moe geworden: God houdt van elk volk, van elk van zijn dochters en zonen!
- 'We journey on earth'; Het kijken naar de hemel was voor Abraham een aansporing om op aarde te reizen. De reis van Abraham begon hier. Dat kostte hem offers. Hij moest zijn land verlaten. Op onze eigen reis moeten we ook banden achter ons laten, die ons opgesloten houden in onze eigen groepen, die ons ervan weerhouden Gods grenzeloze liefde te verwelkomen en anderen als broeders en zusters te zien. We moeten verder gaan dan onszelf, want we hebben elkaar nodig. We zijn geneigd om ons terug te trekken, maar die isolatie gaat ons niet redden van de stormen die we mee maken. Niet het bouwen van muren of wapenwedloop, noch de afgoderij van geld, noch consumentisme zal ons redden.
- De weg die hemel ons wijst is die van vrede. Er zal geen vrede zijn zonder delen en acceptatie, zonder gerechtigheid die rechtvaardigheid en vooruitgang voor iedereen garandeert, te beginnen met de meest kwetsbaren. Vrede vereist geen winnaars of verliezers, maar eerder broeders en zusters die, ondanks alle misverstanden en pijn uit het verleden, op weg zijn van conflict naar eenheid.
- De patriarch die ons samenbrengt in eenheid, was een profeet van de Allerhoogste. Hij haalt Jesaja aan: Een oude profetie zegt dat de volken "hun zwaarden zullen omsmeden tot ploegscharen en hun speren tot snoeimessen" (Jes 2:4). Vanwaar kan dan de reis van vrede beginnen? Van de beslissing om geen vijanden te hebben. Iedereen met de moed om naar de sterren te kijken, iedereen die in God gelooft, heeft geen vijanden om tegen te vechten. Hij of zij heeft maar één vijand om het hoofd te bieden, een vijand die aan de deur van het hart staat en klopt om binnen te komen. Die vijand is haat.
- Hij spreekt zijn hoorders aan met vrienden. Hij roept hen op: gelovigen van alle religies, om instrumenten van haat om te zetten in instrumenten van vrede. Oproep om leiders aan te spreken. Het is aan ons om ons gemeenschappelijk huis te beschermen tegen onze roofzuchtige doelen. Dat de levens van ongeborenen, ouderen, migranten en mannen en vrouwen, ongeacht hun huidskleur of nationaliteit, altijd heilig zijn en evenveel tellen als de levens van alle anderen! Het is aan ons om de moed te hebben om onze ogen op te slaan en naar de sterren te kijken, de sterren die onze vader Abraham zag, de sterren van de belofte.
- Die weg gaat niet zonder slag of stoot. Hij noemt een voorbeeld van twee jonge mensen een christen en moslim die samen optrekken. De jonge generatie moet broederschap leren, naar de sterren te kijken. Dit is een echte noodsituatie; het zal het meest effectieve vaccin zijn voor een toekomst van vrede.
- Hij benoemt ook de wonden, die alleen geheeld kunnen worden met anderen. Hij noemt een voorbeeld van Najy die zijn leven verloor om de moslimburen te redden, als voorbeeld voor de reis van

woorden	categorieën:
Abraham (22x)	religion 55x
God (21x)	world 19x
Heaven (16x)	peace 17x
father (13x)	dialogue 16x
peace (13x)	human 5x
religion/ious (12x)	
people (12x)	
stars (12x)	
brothers and sisters (10x)	
earth (9x)	
faith (8x) (in het gebed)	
Home (8x)	

broederschap hier in dit land. Veel mensen zijn gedwongen huis en land te verlaten en hij dankt Rafah die besloot hier te blijven.

- Door gastvrijheid werd Abraham door God bezocht en ontving hij een zoon. Hij sluit af met de woorden dat we ons hier thuis voelen, broeders en zusters van verschillende religies, van hieruit willen we ons samen inzetten om Gods droom te vervullen dat de menselijke familie gastvrij mag worden voor al zijn kinderen; dat hij, opkijkend naar dezelfde hemel, in vrede op dezelfde aarde zal reizen.
- Het tweede deel is een gebed met als titel 'prayer of the children of Abraham'.
- In het gebed dankt hij, als kinderen van Abraham, joden, christenen, moslims, samen met alle andere gelovigen en mensen van goede wil, God voor Abraham. Voor zijn weg. In zijn zegen zijn alle mensen gezegend. Hij vraagt God om het verlenen van een sterk geloof, dat rijk zal zijn aan goede daden en harten opent voor Hem en alle broeders en zusters. Hij bidt dat we getuigen mogen zijn van de liefde om voor vluchtelingen, weduwen en wezen, de armen en zieken te zorgen. Hij bidt ook voor de autoriteiten, en voor het gemeenschappelijke huis en om het land weer op te bouwen en hen te helpen die hun land moesten ontvluchten en dat ze weer terug kunnen komen in veilige omgeving.

Stap 3: verbanden tussen de teksten

Een derde stap is het analyseren van de betekenis van deze woorden en statements. Welke bouwstenen zijn er te ontdekken? Welke statements of woorden zijn er die telkens terugkomen?

In relatie tot de vraag: *Wat is de theologie van paus Franciscus wat betreft de dialoog met moslims?*

Context

- Hij bezocht drie landen in Europa, zes in Azië/Midden-Oosten en twee in Afrika (allen met een moslim meerderheid).
- Paus Franciscus heeft een voorkeur om de kleinere landen in de periferie van Europa te bezoeken. Daar refereert hij ook aan tijdens een persconferentie op de terugweg in het vliegtuig.¹⁹⁰
- De toespraken aan autoriteiten hebben een andere 'tone of voice' dan de toespraken voor vertegenwoordigers van de verschillende religies, deze laatste zijn vaak meer vriendschappelijk en benadrukt hij meer broederschap en het zijn van vrienden. Ook gebruikt hij vaker de woorden religie of religieus. De autoriteiten roept hij vaak op tot het bewaken van de mensenrechten in het land voor alle mensen en het bewaken/streven naar vrede.
- Zijn eerste encycliek verschilt van zijn exhortatie, toespraken en zijn latere encyclieken. De hand van zijn voorganger zie je terug in het taalgebruik.
- Hij refereert telkens aan de (soms bijbelse) geschiedenis van het land waar hij op bezoek is. Soms citeert hij dichters of noemt hij specifieke gebeurtenissen of citeert hij in het Arabisch. Ook maakt hij een link met de locatie van het land. De context waar hij spreekt is dus van belang voor zijn boodschap.
- Islam als religie noemt hij maar een enkele keer. De koran, niet bij naam maar als 'heilige teksten' noemt hij alleen, in zijn exhortatie *EG* waar hij refereert aan de christelijke verwijzingen in de koran.
- Wanneer in landen een lange historie is van christenen benoemt hij dat, zoals in de landen Irak, Egypte, Jordanië en Turkije.
- Relaties zijn belangrijk, zoals de contacten/vriendschap die ontstonden tussen paus Franciscus en de grootimam Al-Tayyeb in Egypte van Al-Azhar.
- De ontmoeting met de groot Ayatollah Ali Al-Hoessein al-Sistani in Najaf is eveneens een bijzondere gebeurtenis, alleen heb ik dit niet verder kunnen onderzoeken vanwege het ontbreken van een toespraak.
- Ook varieert het per land welke woorden hij vaak gebruikt:
 - Abraham noemt hij alleen bij de grootmoefiti en op de vlakte van Ur.
 - Vrijheid en rechten noemt hij vaak in Albanië.
 - Vrede met name Palestina, Bosnië, Azerbeidzjan, Egypte, Verenigde Arabische Emiraten en Irak.
 - Dialoog noemt hij met name vaak in: Albanië, Turkije, Bosnië en Egypte.
 - Vluchtelingen/migranten noemt hij vooral in Jordanië, Turkije en Marokko.
 - (Open) hart noemt hij vaak in Bangladesh.
 - Per land verschilt het welke denominaties hij noemt van religies of van oecumene of van minderheden.
 - Een aantal keer gebruikt hij metaforen of beelden in zijn verhaal, zoals in Bangladesh waar hij 'open hart' gebruikt als een 'deur', 'ladder' en 'pad' en in VAE gebruikt hij beelden voor broederschap 'als de ark van vrede' en 'de woestijn'.
- Hij zet meerdere malen het land in een bepaalde rol;
 - In Azerbeidzjan noemt hij de Kaukasus als poort van vrede.
 - Albanië en Bosnië ziet hij als voorbeeld voor het samenleven van meerdere religies, ondanks de pijnlijke recente geschiedenis van oorlog en spanningen.
 - Egypte als belangrijke speler in de regio voor vrede.
- Een aantal keer gaat hij in gebed in Bosnië (met religieuze leiders) en Irak en hij refereert meerdere malen dat gebed nodig is. In veel van zijn toespraken sluit hij af met een zegenwens voor het land.

¹⁹⁰ https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2015/june/documents/papa-francesco_20150606_sarajevo-conferenza-stampa.html

- Hij refereert niet aan westers kolonialisme in landen waar daar lang sprake van is geweest.
- In zijn exhortatie maakt hij onderscheid tussen landen met een christelijke meerderheid en met een moslim meerderheid. Dit zie ik verder niet terug in zijn toespraken.
- Telkens brengt hij iets van de geschiedenis van een land in of refereert hij aan de cultuur. Het belang van geschiedenis, cultuur en religie vindt hij belangrijk zodat ideologieën tegen kunnen worden gegaan. Hier refereert hij aan in zijn encycliciek *Fratelli Tutti* (13).

Woorden

- Meestvoorkomende woorden in al zijn toespraken zijn:
 - religie(religieus) (202x),
 - vrede (172x),
 - menselijk(heid) (105x),
 - dialoog (75x),
 - broeders en zusters (69x)
 - broederschap (56x).
- Meestvoorkomende woorden in zijn encyclieken:
 1. God (505x, vooral in *Lumen Fidei* 247x, in *Fratelli Tutti* het minste 80x)
 2. menselijk (human) 471x (komt overal voor, vooral in *Laudato Si'* en *Fratelli Tutti*),
 3. geloof (faith) 447x (komt vooral voor in *Lumen Fidei* 400x),
 4. wereld (world) 401x (in allemaal maar vooral in *LS*)
 5. liefde (love) 365x (in allemaal),
 6. leven (life) 339x (in allemaal),
 7. mensen (people) 254x (in allemaal vooral in *FT*)
 8. persoon (person) 205x (in allemaal vooral in *FT*)
 9. broeders (brothers (and sisters), brotherhood, fraternity) 156x (vooral in *FT*)
 10. waarheid (truth) 147x (vooral *LF* en ook in *FT*),
 11. christenen (christians) 73x
- In zijn exhortatie:
 1. God (291x)
 2. mensen (people) 241x
 3. leven (life) 177x
 4. geloof (faith) 161x
 5. liefde (love) 153x
 6. missie (mission) 128x
 7. menselijk (human) 117x
 8. christenen (christians) 109x
 9. persoon (person) 105x
 10. wereld (world) 98x
- Encyclieken en exhortatie samen genomen:
 1. geloof (faith) 608x (komt vooral voor in *Lumen Fidei* 400x),
 2. menselijk (human) 588x (komt overal voor, vooral in *Laudato Si'* en *Fratelli Tutti*),
 3. liefde (love) 518x (in allemaal),
 4. leven (life) 516x (in allemaal),
 5. wereld (world) 499x (in allemaal maar vooral in *LS*)
 6. mensen (people) 495x (in allemaal vooral in *Evangelii Gaudium* en *FT*)
 7. persoon (person) 310x (in allemaal vooral in *EG* en *FT*)
 8. waarheid (truth) 184x (vooral *LF* en ook in *FT*),
 9. christenen (christians) 182x (vooral in *EG*)
 10. broeders (brothers (and sisters), brotherhood, fraternity) 167x (vooral in *FT*)

Overige woorden

- Hij noemt bijna nooit de islam.

- Vrijheid koppelt hij aan mensenrechten.
- Vrijheid en religie koppelt hij aan elkaar.

Categorieën

Encyclieken en exhortatie:

- Bij *LF* staat de cluster 'Faith' bovenaan, bij de anderen drie is dat 'world'.
 - Cluster 'Human' staat *LS'* en *FT* als tweede, bij *LF* en *EG* wat lager.
 - cluster 'religion/god' staat bij *LF* en *EG* op plek twee, bij de andere twee wat lager.
- > Steeds meer accent op de 'wereld' en minder op 'faith'.

Alle toespraken:

- 'Dialogue', 'Human' en 'peace/love' scoren het hoogste, gevolgd door 'World'
- 'Faith' blijft ver achter.

Interreligieuze visie

- Hij zegt meerdere malen dat moslims dezelfde God aanbidden, in dezelfde God geloven en dat we kinderen van één God zijn (exhortatie *EG*, toespraken, encycliek *FT*),
- waarbij hij in zijn encycliek *FT* zegt: "Als gelovigen denken wij dat er zonder openheid voor de Vader van allen geen gedegen en vaste redenen kunnen zijn om een beroep te doen op broederschap" (272).
- Wat broederschap verbind is dat je kinderen bent van dezelfde vader.
- De dialoog verdiept zich door geloof? zo lijkt het, en kan voor paus Franciscus niet anders gaan dan via God.
- Broederschap loopt via God de schepper van alle schepselen.
- Broederschap vindt zijn oorsprong dus in de schepping.
- Gericht op de praktijk van gebed en toewijding en minder op leerstellingen.
- Hij refereert aan aartsvader Abraham vooral in de gesprekken met specifieke religieuze leiders of land, zoals de grootmoefiti in Jeruzalem en in Irak als hij op de vlakte van Ur spreekt.
- Hij doet een beroep op het hart in plaats van de wet.
- 'Geloof' gebruikt hij nauwelijks, maar 'vrede' continu.
- Ook in zijn encyclieken en exhortatie gaat het niet om geloof of over leerstellingen. Hij predikt continu dialoog met de ander, hoe omgaan met het gemeenschappelijke huis (*Laudato Si'*), hoe omgaan met elkaar als één menselijke familie (*Fratelli Tutti*).
- Hij zegt niets specifiek over leerstellingen van de kerk of geloofsverschillen.
- Hij zegt hij niets over de heilige Schriften of traditie van islam.
- Er ligt in vele toespraken de nadruk op broeders en zusters.
- Religie en vrijheid koppelt hij vaak aan elkaar. Hij roept leiders op tot waarborgen van de vrijheid voor iedereen.

Wij

- Hij identificeert zich regelmatig met zijn toehoorders of lezers door in de eerste persoon meervoud te spreken.
- Dat doet hij bijvoorbeeld in Turkije 'wij, moslims en christenen' en 'wij zijn allen kinderen van God' (toespraak Palestina).
- In zijn exhortatie (gericht aan alle gewijden, religieuzen en gelovigen van de RKK): 'wij christenen in westerse landen' en 'wij christenen die leven in islamitische landen'.

Hij roept op

- Om als gelovigen (van RKK) erop uit te gaan (*EG*, 49). Hij wil geen gesloten kerk zijn die zich vastklampt aan eigen zekerheid of in het middelpunt staat, hij geeft de voorkeur aan een gekneusde, gewonden en vuile kerk die langs de straten is getrokken.
- Tot ontmoeting en dialoog.
- De eigen identiteit te behouden (ook gelovigen van andere religies moeten dat doen (toespraak Egypte)).

- Hij ageert tegen relativisme en syncretisme.
- Telkens roept hij op de vrede te bevorderen.
- Vrijheid voor gelovigen van alle religies.
- Het kwaad ontmaskeren met alle religies en mensen van goede wil samen.
- Hij wil gelijkheid en gelijkwaardigheid van elk mens, menselijke waardigheid en wederkerigheid.
- Mensenrechten vindt hij belangrijk en hamert op gelijke rechten voor iedereen.
- Doet telkens een pleidooi voor de positie van de minderheden en vluchtelingen/ migranten.
- bestrijding van armoede en werken aan groei (maar wel voor gemeenschappelijk belang, niet voor eigen doelen).

Hij wijst af

- fundamentalistische visies of ideologische visies af en ook wanneer daden niet in overeenstemming zijn met woorden. Wanneer niet de vrede en het geheel van de mensheid op het oog is.
- Alle geweld veroordeelt hij. Ook als het naam van God gedaan wordt.
- Alle fundamentalisme en haat.
- Terrorisme is niet te wijten aan religie maar een opeenstapeling van verkeerde interpretaties van religieuze teksten.
- Een woordenstrijd.

Continuïteit RKK

- Hij noemt regelmatig zijn voorgangers, meestal wanneer ze eerder een bezoek hebben gebracht aan het land.
- Hij noemt eerdere encyclieken of documenten van Vaticanum II (zoals *Nostra Aetate*)

Dialog

- Hij ziet de (interreligieuze) dialoog als weg of een voorwaarde naar vrede. Dat is het doel van de dialoog.
- Dialoog gaat samen met respect voor verschillen en particuliere identiteiten (Albanie).
- (1) een passende vorming waarbij het behouden van eigen identiteit van belang is, (2) met meer genegenheid en respect de immigranten uit de islam ontvangen, (3) dit geldt ook andersom dat christenen in de overwegend moslimlanden in vrijheid hun eredienst kunnen vieren en (4) dat er genegenheid moet zijn jegens de authentieke gelovigen van de islam. (exhortatie EG).
- “Authentieke sociale dialoog veronderstelt het vermogen het standpunt van de ander te respecteren en de mogelijkheid te accepteren dat dit legitieme overtuigingen of belangen bevat” (203). Dialoog is voor hem elkaar benaderen, zich uiten, naar elkaar luisteren, naar elkaar kijken, elkaar leren kennen, elkaar trachten te begrijpen, contactpunten zoeken (198). Het erkennen dat de ander het recht heeft om zichzelf en anders te zijn (218). Het is niet een uitwisseling van meningen (200), ook niet over verspreiding van feiten en oproepen in de media, die sluiten juist vaak de dialoog uit (201), gesprekken worden dan gereduceerd tot onderhandelingen om zoveel mogelijk voordeel of macht te behalen zonder te zoeken naar het gemeenschappelijk welzijn (202) (encycliek FT)
- Het doel van dialoog is vriendschap, vrede en harmonie te vestigen en morele en geestelijke waarden en ervaringen te delen in een geest van waarheid en liefde (271). (encycliek FT)

Broederschap

- Een eerste aanzet in *Lumen Fidei* : God is zichtbaar in mijn broeder en dat in *elk mens* een zegen in zich draagt (54)
- Bijna in al zijn toespraken noemt hij broederschap of broeders en zusters. Zijn gesprekspartners zijn vooral religieuze leiders van de Abrahamitische religies. In zijn encyclieken breidt hij het broederschap uit naar alle schepselen (in lijn met Franciscus van Assisi).
- Broederschap is zorg voor het gemeenschappelijk belang of mensenrechten of vrede.
- Erkenning van de waardigheid van elke mens zouden bij kunnen dragen aan de wedergeboorte van een universeel ideaal van broederlijkheid.

- Het gaat hem om de hele menselijke familie. Die we vaak niet op het oog hebben omdat we onze eigen belangen vooral nastreven. En dat er muren worden opgetrokken vanwege de angst voor de ander waardoor de buitenwereld ophoudt te bestaan. Broederschap is universeel. 'U bent allemaal broeders', (Mat 23:8). Die universaliteit is authentiek sociale vriendschap, niet vals (veel reizen) of abstract/ autoritair (door anderen te nivelleren) (FT)
- Broederlijkheid moet bewust gecultiveerd worden door opvoeding, dialoog en erkenning van waarden als wederkerigheid en wederzijdse verrijking. (FT)
- Broederschap vindt hij belangrijk en gaat langs drie lijnen: (1) eigen identiteit is belangrijk en de moed van anders-zijn, (2) dialoog en gebed is essentieel en (3) onderwijs en rechtvaardigheid, jezelf en de ander leren kennen en daarbij is gerechtigheid universeel en geldt dus niet alleen voor je eigen religie, volk of groep. (VAE)

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: N.M. LUTWIELER

Titel masterthesis: In gesprek met moslims: paus Franciscus' dialoog met moslims en de betekenis daarvan voor de Protestantse Kerk in Nederland

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Nederhorst, 16 juni 2022

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PTHU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PTHU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Nederhorst, 16 juni 2022

DATAMANAGEMENTPLAN

1. Algemeen

NAAM STUDENT: drs. N.M. Luitwieler

NAMEN SCRIPTIEBEGELEIDER(S): prof. dr. D. Nagy en prof. dr. M. Moyaert (beoordelaar)

DATUM: 16 juni 2022

VERSIE: 1.0

2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp

(WERK)TITEL ONDERZOEK / SCRIPTIE:

'In gesprek met moslims: paus Franciscus' dialoog met moslims en de betekenis daarvan voor de Protestantse Kerk in Nederland.'

KORTE OMSCHRIJVING VAN ONDERZOEK EN ONDERZOEKSMETHODE(N) :

Onderzoek naar de discours van paus Franciscus door middel van de methode discoursanalyse.

TYPEN ONDERZOEKSDATA:

Primaire bronnen: teksten van toespraken en documenten zoals encyclieken en exhortatie.

Secundaire bronnen: literatuur

PERIODE WAARIN DATA VERZAMELD WORDEN:

maart t/m juni 2022

3. Technische aspecten

HARD- EN SOFTWARE:

word, excel, adobe reader

BESTANDSFORMATEN:

docx, xlsx, pdf, jpg

OMVANG VAN DE DATA (SCHATTING IN MB/GB/TB):

1 GB

OPSLAG DATA TIJDENS ONDERZOEK:

Eigen computer.

OPSLAG DATA NA AFLOOP ONDERZOEK:

Eigen computer.

4. Verantwoordelijkheden

BEHEER DATA GEDURENDE HET ONDERZOEK:

drs. N.M. Luitwieler

BEHEER DATA NA AFLOOP ONDERZOEK:

drs. N.M. Luitwieler

5. Juridische en ethische aspecten

EIGENAAR DATA:

drs. N.M. Luitwieler, dit geldt voor de analyse van de documenten die heb gebruikt. Maar alle gebruikte documenten (als het gaat om primaire bronnen) zijn openbaar toegankelijk via de website van het Vaticaan.

PRIVACYGEVOELIGE DATA: JA / ~~NEE~~

INDIEN JA: HOE WORDEN ZAKEN ALS VEILIGE OPSLAG EN TOESTEMMING VAN BETROKKEN PERSONEN EN/OF ORGANISATIES GEREGELD?

6. Overige zaken

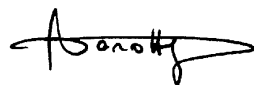
n.v.t.

=====

(In te vullen door thesisbegeleider:)

Goedgekeurd

Naam, handtekening: Prof. Dr. Dorottya Nagy

Datum: 17 juni 2022

=====